

UDK: 711.4:338(497.5Zagreb)''1949/1956''

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 30. 9. 2023.

Prihvaćeno: 19. 1. 2024.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v56i1.27722>

Između urbanističke vizije i revizije Petogodišnjega plana: planiranje i gradnja naselja u Zagrebu za zaposlenike državnih poduzeća teške industrije (1949. – 1956.)

GORAN ARČABIĆ
Muzej grada Zagreba
Zagreb, Hrvatska
goran.arcabic@gmail.com

Ciljevi i dinamika provedbe Petogodišnjega plana razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije bili su ugroženi zbog posljedica sovjetske ekonomske blokade te nove političke i sigurnosne situacije nakon Rezolucije Informbiroa iz lipnja 1948. Stoga se 1949. pristupilo redukciji državnih investicija u privredu i stanogradnju u sklopu širega procesa revizije prve jugoslavenske petoljetke. Dio ušteda ostvaren je ukidanjem ili smanjivanjem sredstava i resursa prethodno namijenjenih podizanju naselja za zaposlenike državnih poduzeća u resoru saveznoga Ministarstva teške industrije. Usporavanje stanogradnje i tek djelomično dovršavanje planiranih naselja doprinosili su nepostojanosti i manjku kvalificiranih radnika u teškoj industriji. Rad se temelji na analizi i interpretaciji procesa planiranja i gradnje triju naselja u Zagrebu namijenjenih zaposlenicima poduzeća teške industrije saveznoga (općedržavnoga) značaja.

Ključne riječi: Petogodišnji plan; Zagreb; urbanizam; stanogradnja; radnička naselja; teška industrija; *Prvomajska*; *Tvornica parnih kotlova*; *Jedinstvo*; *Rade Končar*

Uvod

Povijest gradnje stambenih naselja u Zagrebu od kraja Drugoga svjetskog rata do sredine 50-ih godina u znanstvenoj je literaturi zastupljena u kontekstu istraživanja odnosa planske industrijalizacije i urbanizacije, tranzicije (u značenju nestabilnosti i neizvjesnoga ishoda procesa i događaja na razvoj gradova), zatim odraza socijalne revolucije i izgradnje socijalističkoga društva na urbanizam i arhitekturu te poratnih modernizacijskih nastojanja.¹ Znatan broj stručnih radova koje je moguće koristiti kao izvor i literaturu napisali su

¹ Vidi: ČALDAROVIĆ, „Planirana industrijalizacija i urbanizacija”; BLAU, RUPNIK, *Project Zagreb*; IVANKOVIĆ, OBAD ŠČITAROCI, „Planiranje i izgradnja Zagreba”; KRIŽIĆ ROBAN, „Obilježja modernosti”; MRDULJAŠ, KULIĆ, *Unfinished Modernisations*.

kreatori smjernica i akteri urbanističke i arhitektonske prakse s kraja 40-ih i iz prve polovine 50-ih godina, odnosno urbanisti, arhitekti i građevinski inženjeri koji su sudjelovali u projektiranju naselja u vrijeme prve jugoslavenske petoljetke.² Stanogradnja u prvom desetljeću po okončanju Drugoga svjetskog rata također je zastupljena u pregledima i sintezama povijesti hrvatske arhitekture XX. stoljeća te u istraživanjima urbanističkih obilježja pojedinih zagrebačkih naselja.³ Utjecaj politike na urbanizam i arhitekturu interpretiran je ponajviše u istraživanjima kontinuiteta i diskontinuiteta u predratnom i poratnom planiranju prostora. U fokusu istraživača su proces izrade Direktivne regulatorne osnove Zagreba te razvoj ideje novoga gradskog središta i oblikovanje reprezentativnoga bulevara na Trnju (danas Ulica grada Vukovara).⁴

Na radove povjesničara urbanizma i arhitekture nastavljaju se istraživanja industrijskoga nasljeđa te sociološka i historiografska istraživanja modernizacije urbanoga života u Hrvatskoj u XX. stoljeću.⁵ Studija i radovi objavljeni u sklopu istraživanja procesa transformacije agrarnoga društva Srbije između 1945. i 1955. doprinijeli su spoznajama o posljedicama provedbe Petogodišnjega plana na jugoslavensku privredu i društvo.⁶ Recentno je objavljen rad u kojem su analizirane i interpretirane posljedice ekonomske blokade Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) nakon Rezolucije Informbiroa iz lipnja 1948. na provedbu kapitalnih investicija u tešku industriju na primjerima državnih poduzeća saveznoga (općedržavnoga) značaja u Narodnoj Republici Hrvatskoj (NRH).⁷ No, odraz ekonomske blokade na smanjenje sredstava i resursa namijenjenih gradnji stambenih naselja u NRH tijekom Petogodišnjega plana dosad nije znanstveno istražen.

Ovim se radom nastoji potvrditi hipoteza da su politički i ekonomski čimbenici nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine presudno utjecali na izmjene planova i tijek gradnje triju stambenih naselja u Zagrebu za zapo-

² Vidi: ANTOLIĆ, „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba”; AN-TOLIĆ, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem”; TUŠEK, „Zgrada za samce”; „Projektanti govore o svojim projektima”; „Stambene zgrade tvornice ‘Rade Končar’ u Zagrebu”. Problematika stanovanja u vrijeme provedbe prve petoljetke česta je tema članaka objavljenih u strukovnom časopisu *Arhitektura*, koji je od 1947. izdavala Sekcija arhitekata Saveza društava inženjera i tehničara FNRJ. Popis izdvojenih članaka navedene tematike vidi u: IVANKOVIĆ, OBAD ŠČITAROCI, „Planiranje i izgradnja Zagreba”, 370-371 (bilj. 61).

³ Primjerice: DOMLJAN, „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj”. Vidi također priloge Nevena Šegvića i Tomislava Odaka te kataloški dio u posebnom broju časopisa *Arhitektura* 39 (1986), br. 196-199. MLINAR, „Urbanistička obilježja”.

⁴ Vidi: FRANKOVIĆ, „Urbanističko planiranje Zagreba”; MAROEVIĆ, „Hrvatska arhitektura pedesetih”; IVANKOVIĆ, „Moskovski boulevard”; BJAŽIĆ KLARIN, „Constructing the world”; JURIĆ, BENCETIĆ, „Regulacioni plan”.

⁵ Vidi: ARČABIĆ, *Vrijeme giganata*; ČAKŠIRAN, „Povijesni kontekst”; BARA, „Modernizacija urbanog života u Hrvatskoj”; BENCETIĆ, „Stambena izgradnja u Zagrebu”.

⁶ DOBRIVOJEVIĆ, *Selo i grad*; DOBRIVOJEVIĆ, „Industrijalizacija kao imperativ”; DOBRIVOJEVIĆ, „Život u socijalizmu”; DOBRIVOJEVIĆ, „Stambene prilike u jugoslavenskim gradovima”.

⁷ ARČABIĆ, „Posljedice sovjetske ekonomske blokade”.

slenike poduzeća u resoru Ministarstva teške industrije FNRJ (MTI FNRJ). Riječ je o naseljima za poduzeća *Prvomajska*, *Tvornica parnih kotlova* (TPK), *Jedinstvo* i *Rade Končar*.⁸ Tijekom planiranja naselja u prvoj polovini 1949. njihov dovršetak bio je planiran do kraja 1951., odnosno do okončanja provedbe Petogodišnjega plana razvitka narodne privrede FNRJ. Na dinamiku gradnje naselja utjecale su odluke saveznih tijela državne uprave o usmjeravanju investicija u dovršavanje kapitalnih projekata u teškoj industriji, o redukciji sredstava i resursa namijenjenih za neproizvodne objekte, odnosno o reviziji svih projekata u sklopu Petogodišnjega plana zbog nemogućnosti provedbe ciljeva postavljenih 1947. godine. Nastupanjem novih okolnosti tijekom smanjivanja investicija i revizije Petogodišnjega plana, naselja su djelomično izvedena po izvornoj planskoj dokumentaciji te su ostala nedovršena. Radom se također nastoji potvrditi da je usporavanje stanogradnje od 1949. doprinosilo nepostojanosti i manjku kvalificiranih radnika u poduzećima teške industrije saveznoga značaja u Zagrebu.

Za potrebe pisanja rada istraženo je arhivsko gradivo u Arhivu Jugoslavije u Beogradu i Državnom arhivu u Zagrebu te objavljeno arhivsko gradivo i periodika.⁹ U radu su korištene metode analize i sinteze podataka dobivenih iz povijesnih izvora. U postupku interpretacije procesa planiranja i gradnje triju naselja primijenjene su metode analize i usporedbe sadržaja situacijskih i regulacijskih planova s građevinskom dokumentacijom te drugim relevantnim izvorima. Praćeni su dinamika gradnje i stanje izgrađenosti objekata od 1949. do sredine 50-ih godina, a izvedeno stanje uspoređeno je s dokumentacijom koja sadržava izvorne terminske planove za dovršetak naselja. Interpretacijom rezultata dobivenih sintezom iz triju studija slučaja nastoje se potvrditi hipoteze rada.

Izazov u istraživanju bila je donekle neujednačena metodologija rada stvaratelja gradiva koje pruža informacije o investicijama u društveni standard za pojedina poduzeća.¹⁰ To se prvenstveno odnosi na arhivsko gradivo u fondu Ministarstvo teške industrije FNRJ, nastalo prikupljanjem i obradom podataka pristiglih s terena. Dodatni je problem neoznačeno vrijeme nastanka pojedinih dokumenata, zbog čega nije bilo jednostavno utvrditi vremenski slijed donošenja odluka odnosno potvrditi relevantnost izvora. Pri neujednačenim informacijama u periodici i arhivskom gradivu prednost je dana arhivskom gradivu kao primarnom povijesnom izvoru.

⁸ Poduzeće *Prvomajska* bila je tvornica alatnih strojeva i ljevaonica, TPK je proizvodio parne kotlove i srodne proizvode, *Jedinstvo* je bilo tvornica uređaja za kemijsku i prehrambenu industriju, a poduzeće *Rade Končar* proizvodilo je električne strojeve i uređaje.

⁹ U Arhivu Jugoslavije istraživano je gradivo sljedećih fondova: Ministarstvo teške industrije Vlade FNRJ, Privredni savjet Vlade FNRJ, Savezna planska komisija i Savjet za mašingradnju Vlade FNRJ. U Državnom arhivu u Zagrebu istraživano je gradivo Zbirke građevinske dokumentacije.

¹⁰ Pod društvenim standardom podrazumijevali su se „uvjeti potrošnje koju društvo omogućuje pojedincima na indirektan (zajednički) način“, a u potrošnju ulaze „stambeno-komunalna djelatnost, školstvo i prosvjeta, zdravstvo, socijalna zaštita, fiskultura itd.“ Vidi: „Standard, životni“, 169.

Projekcije razvoja stanogradnje u ranim godinama petoljetke i smanjivanje investicija u društveni standard

Ubrzani rast stanovništva gradova u FNRJ nakon Drugoga svjetskog rata potencirao je probleme manjka stambenoga prostora i nedostatne komunalne infrastrukture u urbanim sredinama. Premda je znatan dio problema bio naslijeđen iz prethodnih desetljeća, smanjivanje stambenoga fonda zbog ratnih oštećenja i uništavanja te masovne poratne migracije stanovništva prema gradovima zbog rada u industriji utjecali su na pogoršanje kvalitete života.¹¹ Stoga je stambeno zbrinjavanje, odnosno poboljšavanje stambenih prilika radnika bilo jedan od osnovnih zadataka uvrštenih u Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije u godinama 1947. – 1951., koji je Narodna skupština FNRJ donijela u travnju 1947.¹² Prema Zakonu, do kraja provedbe prve jugoslavenske petoljetke trebalo je obnoviti u ratu porušene i dotrajale stambene zgrade te izgraditi novih 15 milijuna m² stambene površine.¹³ Za ostvarivanje planskih zadataka u industrijalizaciji zemlje procijenjeno je da postoji potreba za više nego dvostrukim povećanjem broja kvalificiranih i polukvalificiranih radnika tijekom pet godina, što se namjeravalo postići rastom broja učenika u privredi i njihovim uključivanjem u proizvodnju te organiziranjem obrazovnih tečaja za radnike u poduzećima.¹⁴ Izgradnja stanova i objekata društvene prehrane (menzi) trebala je pomoći usmjeravanju radnika prema industriji, rudarstvu i građevinarstvu, a očekivalo se da će stambeno zbrinjavanje i organizirana prehrana pozitivno utjecati na radnu disciplinu i produktivnost.¹⁵ Stoga je oko 7 milijuna m², gotovo pola od ukupno predviđenog novog stambenog prostora koji je valjalo podići do kraja 1951., bilo planirano u industrijskim, rudarskim i drugim radničkim „kolonijama”.¹⁶ Ciljevi saveznoga zakona ugrađeni su u planske dokumente niže razine, pa je jedan od temeljnih zadataka u Zakonu o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Narodne Republike Hrvatske u godinama 1947. – 1951. bila izgradnja radničkih stanova za industrijska poduzeća saveznoga značaja, kao i radničkih naselja u većim industrijskim središtima.¹⁷

¹¹ DOBRIVOJEVIĆ, „Život u socijalizmu”, 81-83; DOBRIVOJEVIĆ, „Stambene prilike u jugoslavenskim gradovima”, 115-116. O ratnim štetama vidi: RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 46-47.

¹² *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije* (dalje: *Petogodišnji plan FNRJ*), 68.

¹³ *Isto*, 68, 100.

¹⁴ *Isto*, 98.

¹⁵ *Isto*. Usp. „Doprinos građevne industrije u Petogodišnjem planu za poboljšanje stambenih uvjeta”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* (Zagreb), 15. 10. 1947., 3. O organiziranoj prehrani radnika vidi: DUDA, „Camaraderie at the Table”, 53-69.

¹⁶ *Petogodišnji plan FNRJ*, 100.

¹⁷ *Isto*, 211-212. U NRH je do 1951. godine valjalo poboljšati stambene prilike i izgraditi 2,35 milijuna m² stambene površine.

Novogodišnji govor predsjednika Vlade FNRJ Josipa Broza Tita, emitiran na državnom radiju u ponoć 1. siječnja 1948., potvrđuje da je stambeno zbrinjavanje radnika u industriji bilo važan društveni zadatak u drugoj planskoj godini. U kritičkom osvrtu na dotadašnju praksu provedbe Petogodišnjega plana Tito je naglasio da se „ne vodi dovoljno, a često i nikako, briga o (radnim, op. a.) ljudima”.¹⁸ Na tragu zaključaka 5. proširenog plenuma Jedinistvenih sindikata Jugoslavije istaknuo je: „Grade se nove, ogromne tvornice, a često se zaboravlja na to, da je za radnike i službenike tih tvornica potrebno graditi i stanove. To je naročito karakteristično za ustanove i poduzeća u većim gradovima.”¹⁹

Programom građevinskih investicija u 1948. godini predviđeno je usmjerenje više od trećine ukupno planiranih sredstava za gradnju objekata „koji će neposredno služiti podizanju životnog standarda”.²⁰ U svibnju 1948. najavljeno je državno kreditiranje gradnje stambenoga prostora, pri čemu je dio sredstava bio namijenjen gradnji naselja za poduzeća saveznoga značaja.²¹ Iznos namijenjen stanogradnji bio je podijeljen u tri grupe, a jednu su činile „stambene kolonije uz tvornice, rudnike, šumska radilišta”. Predviđena je izgradnja 140.000 m² stambenoga prostora u zgradama za radnike saveznih poduzeća, „i to naročito za trudbenike teške industrije, pomorstva, lake industrije, te stambene zgrade poljoprivrednih radnika i rudara”.²² Krajnji je cilj bio izgraditi ukupno više od 400.000 m² stambene površine u gradovima i tvorničkim naseljima. Stanogradnju je trebalo pratiti podizanje ekonomija uz radničke nastambe i „radilišta”, „sindikalnih blagovaonica, domova i klubova” te školskih i drugih obrazovnih građevina.²³

Kako se druga godina petoljetke bližila kraju, problemi fluktuacije i manjka kvalificirane radne snage te nedostatka stambenoga prostora za radnike dolazili su do izražaja u poduzećima teške industrije koja su bila nositelji Petogodišnjega plana.²⁴ Ilustrativan je primjer poduzeća *Rade Končar* u Zagrebu. Već u prvom broju internoga glasila stambeno je pitanje ocijenjeno kao „vrlo kritično”.²⁵ To je u znatnoj mjeri uvjetovao opći manjak stambenoga prostora u Zagrebu nakon Drugoga svjetskog rata, koji je poprimio razmjere stambene

¹⁸ „Govor maršala Tita uoči nove godine”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 1. 1. 1948., 1.

¹⁹ *Isto*. Usp. „Završen je Peti prošireni plenum Jedinistvenih sindikata Jugoslavije. Radnička klasa uložiti će sve napore da prvu plansku godinu završi sa što većim uspjesima”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 12. 11. 1947., 3.

²⁰ „Predviđeni su veliki krediti za izgradnju stambenog prostora”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 21. 5. 1948., 3.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*.

²³ *Isto*.

²⁴ „Pretres prijedloga općedržavnog budžeta za 1949. godinu: Ekspoze predsjednika Privrednog savjeta i Savezne planske komisije Borisa Kidriča”, *Borba* (Zagreb), 29. 12. 1948., 3; „U toku god. 1948. uključeno je u našu privredu 120.000 novih radnika. Riječ ministra rada Ljubča Arsova”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 30. 12. 1948., 5.

²⁵ „Stambeno pitanje”, *Svjetlost* (Zagreb), 7. 11. 1947., 3.

krize.²⁶ „Mnogo i mnogo” radnika *Rade Končara* stanovalo je „po podrumima, u jednoj sobici i slično”, dio se snalazio smještajem u hotelima i konačisti- ma, a za dio visokokvalificiranih radnika i inozemnih stručnjaka poduzeće je plaćalo mjesečni smještaj u hotelima.²⁷ Radi ublažavanja problema, u blizini tvornice počela je krajem 1947. gradnja prve „stambene kolonije” s pet zgrada, što je teklo „vrlo sporo” zbog nestašice građevinskoga materijala.²⁸ Krajem 1948. bližio se dovršetak prvih zgrada u naselju, ali bilo je jasno da novi st- novi mogu pružiti smještaj tek manjem broju radnika, pa je prednost dana udarnicima, novatorima, racionalizatorima i ostalim kategorijama nagrađe- nih i pohvaljenih u radu, zatim radnicima s većim brojem članova obitelji, a potom zaposlenicima koji su stanovali u nehigijenskim uvjetima („vlaga, podrum, tavan i slično”).²⁹ No, i početkom 1949. događalo se da radnici, često omladinci, pristigli u Zagreb na rad u poduzeće *Rade Končar* nemaju smještaj, pa su bili prisiljeni spavati „po kolodvorima”.³⁰

Uoči početka provedbe Petogodišnjega plana Komunalno odjeljenje Sa- vezne planske komisije izradilo je dokumente s projekcijama investicija u sta- nogradnju općedržavne razine od 1947. do 1951. godine. Planirano je konti- nuirano povećavanje intenziteta stanogradnje od početne do završne godine petoljetke da bi na kraju novcem dotiranim preko saveznih ministarstava i podređenih tijela državne uprave bilo izgrađeno optimalnih 16 milijuna m² stambenih površina.³¹ Projekcije su bile izražene u varijantama minimalnoga i maksimalnoga plana investicija, pri čemu je za postizanje krajnjega cilja – rješavanja „stambenoga pitanja” u FNRJ – u prvoj varijanti bilo predviđeno deset godina (od 1947. do kraja 1956.), a u drugoj upola manje (od 1947. do kraja 1951.).³² Varijanta maksimalnoga plana podrazumijevala je eksponenci- jalni rast stanogradnje u godinama petoljetke, uz uvjet primjene tipiziranih projekata za gradnju stambenih objekata i učinkovitu industrijaliziranu proi- zvodnju prefabriciranih građevinskih elemenata i građevinskoga materijala te korištenje dobrovoljnoga rada za realizaciju cilja.³³ Projekcije Savezne planske komisije bile su početni okvir za planiranje unutar pojedinih saveznih resora. No, traganje za učinkovitom „tipizacijom” stambenih objekata trajalo je i tije-

²⁶ TIMET, *Stambena izgradnja Zagreba*, 189-191.

²⁷ „Stambeno pitanje”, *Svjetlost*, 7. 11. 1947., 3.

²⁸ *Isto*.

²⁹ „O podjeli radničkih stanova”, *Svjetlost*, 6. 11. 1948., 3.

³⁰ „Organizaciono-političko učvršćenje aktiva – najvažniji neposredni zadatak Narodne omladine”, *Svjetlost*, 19. 3. 1949., 1.

³¹ SR-AJ-41-SPK, kut. 141, „Pregled investicija za stanbenu i komunalnu izgradnju od 1947. – 1951. g. u milionima dinara”, bez oznake datuma.

³² SR-AJ-41-SPK, kut. 141, „Predlog plana za rešenje stanbenog pitanja u FNRJ”, bez oznake datuma, 1; „Grafčki prikaz predloga plana investicija za rešenje stanbenog pitanja u F.N.R.J.”, bez oznake datuma.

³³ SR-AJ-41-SPK, kut. 141, „Obrazloženje predlog[a] plana za rešenje stanbenog pitanja u FNRJ”, bez oznake datuma, 1. Stambene zgrade, dijelove zgrada i građevinski materijal trebalo je „tipizirati, standardizovati i proizvoditi industrijski” jer je to bio način za ubrzanje i pojeftinjavanje gradnje stambenih površina.

kom 50-ih godina. U startu nisu bila jasno definirana očekivanja i smjernice za primjenu tipskih elemenata, a normativi za projektiranje stanova uspostavljeni krajem 1947. drastično su postroženi potkraj 1949.³⁴ Tada je učinjena i kategorizacija vrsta stanovanja, što je pak nailazilo na otpor investitora sklonijih individualnim projektima.

Iz analize Planske komisije NRH o izvršavanju plana građevinskih radova za 1948. godinu uočljivo je da je do kraja rujna prema vrijednosti predviđenih ulaganja bilo realizirano 89% investicija u objekte društvenoga standarda saveznoga značaja u Hrvatskoj.³⁵ Pritom su najveći udjel u ukupnim investicijama unutar te stavke činile stambene zgrade.³⁶ Dio investicija u stanogradnju bio je započet, ali nije dovršen u tekućoj godini, pa su troškovi administrativno preneseni u 1949. godinu. Prema evidenciji MTI FNRJ, u 1949. za poduzeća iz resora teške industrije u čitavoj zemlji bio je predviđen dovršetak 2651 stana (1548 samačkih i 1103 obiteljska) ukupne površine 131.000 m², čija je gradnja počela godinu prije.³⁷

Potkraj 1948. izrađen je plan stanogradnje za zaposlenike MTI FNRJ u nadolazećoj godini na temelju normativa proizvodnje i ulaznih podataka dobivenih od poduzeća unutar resora teške industrije, uz korekciju zbog predviđenoga povećanja broja kadrova uslijed rasta proizvodnje.³⁸ Pritom je planiran smještaj dviju trećina radnika u obiteljske stanove, a trećine u samačke. Prema osnovnom planu investicija, do kraja 1949. na razini MTI FNRJ trebalo je dovršiti gradnju 15.510 stanova (5494 obiteljska i 10.016 samačkih).³⁹ Ukupni planirani trošak investicija u stanogradnju u resoru MTI FNRJ u 1949. godini, bez ulaganja u podizanje škola, internata, domova kulture, menzi i drugih objekata iz sfere društvenoga standarda, iznosio je više od 2,5 milijardi dinara.⁴⁰

Kako se ovaj rad temelji na istraživanju planiranja i gradnje stambenih naselja u Zagrebu za zaposlenike poduzeća teške industrije saveznoga značaja, u nastavku će se analizirati dokumenti pojedinih direkcija MTI FNRJ relevantni za istraživačku temu. Direkcije su bile upravne jedinice u tom ministarstvu, a u ulozi administrativno-operativnih rukovoditelja (AOR) imale

³⁴ „Projektanti govore o svojim projektima”, 22-23. Zahvaljujem Marini Bagarić na korisnim sugestijama.

³⁵ SR-AJ-41-SPK, kut. 156, „Planska komisija N.R. Hrvatske. Analiza izvršenja plana 1. I. – 30. IX. 1948.”, bez oznake datuma, 292.

³⁶ *Isto*, 294.

³⁷ SR-AJ-16-MTI, kut. 127, „Pregled započete stambene izgradnje u 1948. za dovršenje u 1949. godini”, bez oznake datuma, 1.

³⁸ SR-AJ-16-MTI, kut. 127, „Objašnjenje uz predlog planiranja stambene izgradnje”, 19. 12. 1948., 1.

³⁹ SR-AJ-16-MTI, kut. 127, „Pregled planiranja stambene izgradnje. Rekapitulacija”, bez oznake datuma.

⁴⁰ SR-AJ-16-MTI, kut. 127, „Objašnjenje uz predlog planiranja stambene izgradnje”, 19. 12. 1948., 2.

su odgovornost za nadzor rada i upravljanje poduzećima.⁴¹ Nakon preustrojanja državne uprave 1948., u Zagrebu je poslovalo deset poduzeća u resoru MTI FNRJ, pet pod administrativno-operativnim rukovodstvom Generalne direkcije savezne metalne industrije (GDSMI) – *Prvomajska*, TPK, *Jedinstvo*, *Opskrba* i Biro za tehnički projekt – te pet pod administrativno-operativnim rukovodstvom Glavne direkcije savezne elektroindustrije (GDSEI) – *Rade Končar*, *Elka*, Domaća industrija sijalica, Tvornica električnih žarulja te *Kontakt*.⁴² Broj poduzeća unutar direkcija varirao je zbog zakonske mogućnosti promjene AOR-a, pa neka poduzeća koja su isprva bila dodijeljena na upravljanje GDSMI-ju ili GDSEI-ju već krajem 1948. nisu bila u sastavu tih direkcija.⁴³ U razradi plana stanogradnje u 1949. godini iskazane su potrebe za novim stanovima za svako poduzeće pod administrativno-operativnim rukovodstvom GDSMI-ja i GDSEI-ja (vidi tablicu 1).

Tablica 1. Procjena potrebnog broja stanova za zaposlenike poduzeća u resoru MTI FNRJ u Zagrebu

Poduzeće	Procjena potrebnog broja stanova po podacima dobivenim od poduzeća			Procjena potrebnog broja stanova uz povećanje broja zaposlenih		
	obiteljski	samački	ukupno	obiteljski	samački	ukupno
<i>Prvomajska</i>	480	350	830	723	350	1073
TPK	250	157	407	314	157	471
<i>Jedinstvo</i>	156	135	291	234	135	369
<i>Rade Končar</i>	920	660	1580	1380	660	2040

⁴¹ Primjenom Osnovnoga zakona o državnim privrednim poduzećima (1946.) u FNRJ je počela gradnja centraliziranoga sustava u kojem je državna administracija upravljala privredom, po uzoru na Sovjetski Savez. To je podrazumijevalo imenovanje administrativno-operativnih rukovoditelja odgovarajuće razine zaduženih za nadzor i upravljanje pojedinim poduzećima, ovisno o tome jesu li poduzeća svrstana u kategoriju općedržavnoga, republičkoga, pokrajinskoga, oblasnoga ili lokalnoga značaja. Općedržavnim (saveznim) poduzećima, za čije su proizvode bile zainteresirane sve federalne jedinice, upravljala je Vlada FNRJ preko generalnih i glavnih direkcija Ministarstva industrije i Ministarstva rudarstva, osnovanih tijekom prve polovine 1947. godine. Preustrojanjem državne uprave u siječnju 1948. poslovi teške industrije izdvojeni su iz Ministarstva rudarstva i ukinutoga Ministarstva industrije te su objedinjeni u nadležnosti novoutemeljenoga Ministarstva teške industrije Vlade FNRJ, unutar kojega je sredinom veljače 1948. počelo djelovati sedam direkcija. Objašnjenje ustroja upravljanja državnim privrednim poduzećima preuzeto je iz: ARČABIĆ, „Posljedice sovjetske ekonomske blokade”, 697.

⁴² Podaci preuzeti iz: DOJČINOVIĆ, *Generalna direkcija savezne metalne industrije*, VII-VIII; *Glavna direkcija savezne elektroindustrije*, VII-VIII.

⁴³ Usp. SR-AJ-16-MTI, kut. 28, „Revizioni nalaz izvršene revizije Glavne direkcije savezne elektroindustrije, Beograd”, 6. 12. 1949., 1; „Revizioni nalaz kod Glavne direkcije savezne elektroindustrije – Beograd /8. do 27. maja 1950. g./”, bez oznake datuma, 1.

Za *Prvomajsku* je iskazana potreba za 830 stanova, odnosno 1073 stana uz projekciju povećanja broja kadrova, ukupne površine 14.158 m².⁴⁴ Po planu investicija, 1949. godine trebalo je biti dovršeno 460 stanova (140 obiteljskih i 320 samačkih), pri čemu ih je 90 trebalo biti useljivo tijekom drugoga kvartala, a ostatak u posljednjem kvartalu godine. Za TPK je iskazana potreba za 407 stanova, odnosno 471 stanom uz projekciju povećanja broja kadrova, ukupne površine 9000 m².⁴⁵ Po planu investicija, 1949. godine trebalo je biti dovršeno 225 stanova (100 obiteljskih i 125 samačkih). Dovršetak gradnje svih stanova planiran je za posljednji kvartal 1949. godine. Iskazane potrebe za zaposlenike poduzeća *Jedinstvo* iznosile su 291 stan, odnosno 369 stanova uz projekciju rasta broja kadrova, ukupne površine 13.100 m².⁴⁶ Po planu investicija, tijekom posljednjega kvartala 1949. godine trebalo je biti dovršeno 278 stanova (160 obiteljskih i 118 samačkih). Unutar plana stanogradnje za GDSEI u 1949. godini iskazane su potrebe za poduzeća *Rade Končar* i *Elka*. Za prvo je iskazana potreba za 1580, odnosno 2040 stanova uz projekciju povećanja broja kadrova, ukupne površine 67.970 m².⁴⁷ Po planu investicija, 1949. trebalo je biti dovršeno 987 stanova (627 obiteljskih i 360 samačkih), pri čemu se dinamika gradnje trebala intenzivirati u trećem i četvrtom kvartalu godine. U istom dokumentu za *Elku* nije iskazan plan investicija u stanogradnju u 1949. godini, nego je navedeno da će biti provedeno „puštanje stanova u eksploataciju po potrebi kadrova”, a procjena broja potrebnih stanova kretala se od 35 do maksimalno 45 računajući povećanje broja zaposlenika.⁴⁸

Projekcije stanogradnje iz analiziranih izvora bile su jedno od polazišta za izradu situacijskih i regulacijskih planova za nova stambena naselja u Zagrebu za zaposlenike poduzeća *Prvomajska*, TPK, *Jedinstvo* i *Rade Končar*. Planovi su rađeni tijekom prve polovine 1949. u suradnji ustanova nadležnih za urbanizam i arhitekturu, što je detaljno obrađeno u sljedećem poglavlju rada. No, istodobno s izradom planske dokumentacije za nova naselja, na razini saveznih tijela zaduženih za upravljanje državnom privredom tekao je proces donošenja odluka i mjera o redukciji investicija u društveni standard i o reviziji Petogodišnjega plana zbog posljedica ekonomske blokade FNRJ, što će presudno utjecati na stanogradnju.

Objektivne mogućnosti realizacije ciljeva jugoslavenskoga Petogodišnjeg plana bile su upitne od početka njegove provedbe, a tijekom 1948. postali su izraženi brojni logistički i koordinacijski problemi.⁴⁹ Među njima su najviše

⁴⁴ SR-AJ-16-MTI, kut. 127, „Pregled planiranja stanbene izgradnje. Generalna direkcija savezne metalne industrije”, bez oznake datuma (prosinac 1948. ili siječanj 1949.).

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ SR-AJ-16-MTI, kut. 127, „Pregled planiranja stanbene izgradnje. Glavna direkcija savezne elektroindustrije”, bez oznake datuma (prosinac 1948. ili siječanj 1949.).

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ Vidi: Zapisnik sjednice Privrednog savjeta 18. 7. 1946., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 1, 67-72; Zapisnik sjednice Politbira CK KPJ 11. 4. 1947., u: PETRANOVIĆ, *Zapisnici sa sednica Politbira*, 196-197, 201; Zapisnik s konferencije u

izraženi bili manjak radnika na gradilištima, nedostatak građevinskoga materijala i mehanizacije te fluktuacija i manjak kvalificiranih radnika u teškoj industriji. Oslonac na Sovjetski Savez i zemlje narodne demokracije radi industrijalizacije i elektrifikacije bio je moguć u znatno manjoj mjeri nego što su bila inicijalna očekivanja jugoslavenskoga partijskog vodstva zbog usmjerenosti tih zemalja na poratnu obnovu i vlastiti ekonomski razvoj. S početkom ekonomske blokade FNRJ nakon Rezolucije Informbiroa u lipnju 1948. prestala je svaka pomoć donedavnih saveznika.⁵⁰ Slijedile su opstrukcije i nepoštovanje ugovora o nabavi sirovina, materijala, opreme i tehnologija iz Čehoslovačke, Mađarske, Poljske i Sovjetskoga Saveza, što je nanosilo izravnu ekonomsku štetu FNRJ te podrivalo temeljne ciljeve jugoslavenske petoljetke.⁵¹ Stoga se pristupilo smanjivanju plana investicija te reorganizaciji provedbe kapitalne izgradnje i izgradnje objekata društvenoga standarda u sklopu Petogodišnjega plana.

Krajem ožujka 1949. na sjednici Privrednoga savjeta Vlade FNRJ, krov-noga tijela koje je upravljalo privredom i koordiniralo rad privrednih resora savezne vlade, predsjednik Boris Kidrič, ujedno predsjednik Savezne planske komisije, ocijenio je neprihvatljivo visokim ukupan iznos plana investicija za tekuću godinu.⁵² Da se zadrže ulaganja u ključna postrojenja teške industrije i energetike, koja su činila okosnicu Petogodišnjega plana, znatno su smanjene investicije u ostale privredne grane, u prvom redu u laku industriju, te u društveni standard.⁵³ Pritom je i MTI FNRJ predložio smanjivanje investicija za više od milijardu dinara u odnosu na izvorno planiranih 11,3 milijarde.⁵⁴ „Brisanjima” predviđenih ulaganja iz investicijskoga plana za 1949. godinu na saveznoj i na razini republika postignuta je ušteda procijenjene vrijednosti 16 milijardi dinara, od čega je za čitavu milijardu bila „brisana [...] komunalna stambena izgradnja”.⁵⁵ Ipak, zbog potrebe osiguravanja stalne radne snage u

Privrednom savjetu po pitanju radne snage 6. 8. 1948., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 1, 363; Zapisnik s konferencije u Privrednom savjetu po pitanju radne snage 8. 8. 1948., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 1, 371-375. Usp. RUSINOW, *The Yugoslav experiment*, 20; LAMPE, *Yugoslavia as History*, 242; DOBRIVOJEVIĆ, „Industrijalizacija kao imperativ”, 23-30. Za probleme u teškoj industriji vidi: ARČABIĆ, „Posljedice sovjetske ekonomske blokade”, 700.

⁵⁰ „Pretres prijedloga općedržavnog budžeta za 1949. godinu: Ekspoze predsjednika Privrednog savjeta i Savezne planske komisije Borisa Kidriča”, *Borba*, 29. 12. 1948., 1; „Govor ministra teške industrije Franca Leskoška”, *Borba*, 29. 12. 1948., 3-4. Usp. RUSINOW, *The Yugoslav experiment*, 41; LAMPE, *Yugoslavia as History*, 243.

⁵¹ „Ekspoze predsjednika Privrednog savjeta i Savezne planske komisije druga Borisa Kidriča”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 27. 12. 1949., 2.

⁵² Zapisnik sa sjednice Privrednog savjeta po pitanju plana građenja 26. 3. 1949., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 1, 833.

⁵³ „Ekspoze predsjednika Privrednog savjeta i Savezne planske komisije druga Borisa Kidriča”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 27. 12. 1949., 3.

⁵⁴ SR-AJ-16-MTI, kut. 135, „Naslovni spiskovi investicionih objekata”, 4. 1. 1949., 1-3. Navedeno prema: ARČABIĆ, „Posljedice sovjetske ekonomske blokade”, 704-705.

⁵⁵ Zapisnik sa sjednice Privrednog savjeta po pitanju plana građenja 26. 3. 1949., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 1, 834.

industriji nije se moglo potpuno odustati od gradnje stambenih kapaciteta, pa su u obavezni investicijski plan za 1949. uvrštene i neke zgrade za državna poduzeća iz resora rudarstva, teške i lake industrije.⁵⁶ Po Kidriču, postalo je jasno „da radnicima ne možemo još obezbediti zadovoljavajući standard u pogledu stanova”, pa je prioritet bio osigurati smještaj što većem broju radnika u malim stanovima, „tako da kasnije te stanove povećavamo i dograđujemo”.⁵⁷

Do ciljane uštede od ukupno 20 milijardi dinara trebale su dovesti i ponovne revizije projekata uvrštenih u godišnji investicijski plan, za koje je na sjednici Privrednoga savjeta Vlade FNRJ ocijenjeno da su „za 20-30% predimenzionirani”.⁵⁸ Kadrovske i organizacijske osnažene revizijske komisije dobile su zadatak sustavno pristupiti reviziji svakoga pojedinoga građevinskog projekta te provoditi „detaljnu analizu u pogledu racionalizacije tehnološkog procesa”.⁵⁹ Uz rijetke iznimke, poput Željezare Sisak, gradnji objekata kapitalne izgradnje više se nije moglo pristupiti bez prethodnoga odobrenja revizijske komisije Savezne planske komisije ili republičkih planskih komisija, dok je za gradnju objekata društvenoga standarda uvjet bilo odobrenje revizijske komisije Ministarstva građevina FNRJ.⁶⁰ Dodjeljivanjem „superplanskih” ovlasti revizijskim komisijama, u proljeće 1949. započela je revizija jugoslavenske petoljetke.⁶¹

Odabir investicija za „obavezni općedržavni plan” i „susretni plan” 1949. godine, odnosno izrada popisa prioritetnih objekata saveznoga značaja u Saveznoj planskoj komisiji i njegova distribucija republičkoj razini, a potom utvrđivanje novih građevinskih normativa i usklađivanje potrebnog materijala i radne snage s njima te revizije građevinskih projekata dodatno su usporili gradnju. Zbog tih i otprije prisutnih problema kasnilo je puštanje u rad mnogih industrijskih postrojenja, što se odražavalo na ispunjavanje ciljeva Petogodišnjega plana.⁶² Stoga je već krajem prosinca 1949. najavljena mogućnost prolongiranja roka dovršetka petoljetke, a posljednjega dana 1950. donesen je novi zakon, kojim je provedba Petogodišnjega plana razvitka narodne privrede FNRJ produžena do kraja 1952.⁶³

⁵⁶ Zapisnik s konferencije Privrednog savjeta po pitanju investicija 24. 3. 1949., u: *Isto*, 823.

⁵⁷ Zapisnik sa sjednice Privrednog savjeta po pitanju plana građenja 26. 3. 1949., u: *Isto*, 834.

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ Zapisnik sa sjednice Privrednog savjeta po problemima investicija 6. 3. 1949., u: *Isto*, 721-724; Zapisnik sa sastanka održanog 17. 3. 1949. po pitanju plana investicija, u: *Isto*, 804.

⁶⁰ Zapisnik sa sjednice Privrednog savjeta Vlade FNRJ 20. 5. 1949., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 2, 185.

⁶¹ Zapisnik sa sjednice Privrednog savjeta po problemima investicija 6. 3. 1949., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 1, 722; Zapisnik sa sastanka održanog 17. 3. 1949. po pitanju plana investicija, u: *Isto*, 805.

⁶² „Ekspoze predsjednika Privrednog savjeta i Savezne planske komisije druga Borisa Kidriča”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 27. 12. 1949., 3-4.

⁶³ *Isto*, 4.

Planiranje naselja u Zagrebu za poduzeća u resoru Ministarstva teške industrije FNRJ

Slijedom potreba za učinkovitom organizacijom urbanističke i arhitektonske struke te drugih inženjerskih struka koje su trebale odgovoriti izazovima poratne obnove i izgradnje, pristupilo se osnivanju specijaliziranih ustanova za urbanističko planiranje i izradu arhitektonske projektne dokumentacije na republičkoj i lokalnoj razini. U Zagrebu je u ožujku 1946. utemeljeno republičko poduzeće Zemaljski građevno-projektzni zavod (ZGPZ), koji je nakon niza preimenovanja od 1947. poslovao pod nazivom Arhitektonski projektzni zavod Hrvatske (APZ).⁶⁴ Premda se ZGPZ, odnosno APZ, ubrzo profilirao prema arhitektonskom projektiranju, djelokrug rada u godinama neposredno po osnivanju poduzeća obuhvaćao je arhitektonsku, urbanističku, konstruktivno-statičku, geodetsku i strojarsko-tehnološku djelatnost.⁶⁵ Potkraj prosinca 1947. urbanistički odjel nekadašnjega ZGPZ-a postao je dijelom Urbanističkoga instituta koji je počeo djelovati pri Ministarstvu građevina NRH, da bi od 1948. poslovao u sklopu Ministarstva komunalnih poslova NRH, a tijekom prve polovine 50-ih godina radio je kao ustanova sa samostalnim financiranjem ili u sklopu drugih tijela državne uprave.⁶⁶ Od početka 1948. stručnjaci Urbanističkoga instituta NRH intenzivno su radili na izradi prijedloga direktivnih regulacijskih skica i planova za niz gradova i mjesta u Hrvatskoj.⁶⁷ Riječ je o dokumentima s općenitim smjernicama za urbanistički razvoj, među kojima se opsegom i oblikovanjem izdvaja prvi prijedlog Regulacionoga plana i direktivne regulacione osnove Zagreba urbanista Vlade Antolića i suradnika, predstavljen stručnoj javnosti 1949. godine.⁶⁸

⁶⁴ VENTURINI, *Arhitektonski projektzni zavod*, 12-13.

⁶⁵ *Isto*, 12.

⁶⁶ Radi jasnoće, od ovoga mjesta u radu se koristi naziv Urbanistički institut NRH. O razvoju Urbanističkoga instituta NRH do početka 60-ih godina vidi: PREMUŽIĆ, „Petnaestogodišnjica Urbanističkog instituta NRH”, 1-2, 7. U literaturi se navode različiti nazivi urbanističkoga odjela koji je djelovao pri ZGPZ-u: Odio za regulaciju (*Isto*, 1) i Urbanistički zavod (IVANKOVIĆ, OBAD ŠČITAROCI, „Planiranje i izgradnja Zagreba”, 370). Potonji naziv vjerojatno je pogrešnom interpretacijom preuzet iz: VENTURINI, *Arhitektonski projektzni zavod*, 13.

⁶⁷ SALAJ, *Urbanistički institut SR Hrvatske*, 5, 27. Vidi predgovor redakcije i članke objavljene u tematskom broju strukovnoga časopisa Sekcije arhitekata Saveza društava inženjera i tehničara FNRJ, u kojem su predstavljeni prijedlozi direktivnih regulacijskih osnova Zagreba, Karlovca, Siska, Čakovca, Sušaka i Rijeke, Slavenskog Broda, Varaždina, Voćina, Topuskog, Osijeka, Duge Rese i Makarske, u: *Arhitektura* 3 (1949), br. 18-22, 4-66.

⁶⁸ ANTOLIĆ, „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba”, 5-30. Vidi: IVANKOVIĆ, OBAD ŠČITAROCI, „Planiranje i izgradnja Zagreba”, 369. Tijekom 30-ih godina XX. stoljeća Vlado Antolić (1903. – 1981.) aktivno je djelovao u projektantskoj zajednici Radna grupa Zagreb te je dobro poznao urbanističku i stambenu problematiku, kao i teškoće života stanovnika periferije. Sa Stjepanom Hribarom, Josipom Seisselom i Antunom Ulrichom bio je član radne grupe za izradu Generalnoga regulacionog plana za grad Zagreb, temeljnoga planskog dokumenta za urbanistički razvoj koji je donesen uoči Drugoga svjetskog

Novi polazišni dokument za urbanistički razvoj Zagreba prije svega je trebao pomoći rješavanju stambene krize stvaranjem pretpostavki za ubrzanje stanogradnje te za poboljšanje komunalnih i higijenskih prilika u zagrebačkim perifernim naseljima nastalim između dva svjetska rata.⁶⁹ Rad na prijedlogu Direktivne regulatorne osnove Zagreba (DRO) nastavljen je u Zavodu za urbanizam Narodnoga odbora grada Zagreba (NOGZ), čije je vođenje Antolić preuzeo 1951., nakon prelaska s mjesta čelnika Urbanističkoga instituta NRH. Premda je Narodni odbor grada Zagreba 1953. odbio završnu verziju dokumenta zbog različitoga pristupa daljnjem razvoju grada i drugačijega razumijevanja prioriteta u planiranju prostora između urbanista koji su radili na izradi rješenja i eksponenata politike, prijedlog DRO-a služio je kao okvir za izradu parcijalnih urbanističkih planova i planova za pojedina područja.⁷⁰

Plan rada Urbanističkoga instituta NRH podrazumijevao je i izradu niza detaljnih regulacijskih dokumenata za stambena naselja u Zagrebu smještena blizu postojećih i planiranih industrijskih zona.⁷¹ Po Antoliću, naselja je trebalo projektirati i formirati kao samodostatne cjeline za najmanje dvije tisuće stanovnika, razmjerno broju djece koja bi pohađala jednu osnovnu školu.⁷² Takve stambene jezgre, osmišljene da imaju „svoju lokalnu opskrbu osnovnim živežnim namirnicama, stambene obrte, školu s igralištem, dječje ustanove s dječjim igralištima, po mogućnosti manji lokalni športski centar i t.d.”, trebale su stanovnicima osigurati primjerene uvjete življenja.⁷³ Rukovodeći se tim načelima, Urbanistički institut NRH izradio je tijekom prve polovine 1949. planove za tri naselja u Zagrebu za poduzeća u resoru MTI FNRJ. Riječ je o naseljima za poduzeća *Prvomajska* i *Tvornica parnih kotlova*, *Jedinstvo*

rata. Iako je primjena toga dokumenta formalno stavljena izvan snage 1946., prostorno planiranje u neposrednom poruču oslanjalo se na njega. Vidi: *Kratki prikaz podataka*, 2; JURIĆ, BENCETIĆ, „Regulacioni plan”, 755-757.

⁶⁹ JURIĆ, BENCETIĆ, „Regulacioni plan”, 735-737. Na zagrebačkoj periferiji (Trešnjevka, Trnje, Peščenica) 20-ih i 30-ih godina prošloga stoljeća masovno su građene kuće bez zakonske regulative i bez poštovanja građevinskih standarda, a nastanjivali su ih radnici i sirotinja. Ta praksa nastavila se i po završetku Drugoga svjetskog rata. U nekim dijelovima periferije komunalna infrastruktura nije postojala. Vidi: ARČABIĆ, „Modernizacija prostora Trešnjevke”, 47-51.

⁷⁰ FRANKOVIĆ, „Urbanističko planiranje Zagreba”, 86; IVANKOVIĆ, OBAD ŠČITAROVIĆ, „Planiranje i izgradnja Zagreba”, 369. O odbijanju i neprovedenoj odluci o reviziji prijedloga DRO-a vidi: BJAŽIĆ KLARIN, „Constructing the world”, 488-491. Zahvaljujem Tamari Bjažić Klarin na konzultaciji.

⁷¹ JURIĆ, BENCETIĆ, „Regulacioni plan”, 732-733.

⁷² U člancima i dokumentima objavljenim tijekom rada na DRO-u između 1949. i 1953. Antolić je koristio donekle različitu terminologiju za nova stambena naselja. Dok je 1949. koristio termin „kvartovska jedinica”, 1953. uveo je distinkciju između „mikrorajona” (naselja „u južnom, zapadnom i istočnom dijelu grada”) i „susjedstva” (naselja na širem gradskom području, međusobno odijeljena slobodnim prostorom i zelenilom). Usp. ANTOLIĆ, „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba”, 10; *Kratki prikaz podataka*, 50; *Direktivna regulatorna osnova Zagreba*, 4.

⁷³ *Direktivna regulatorna osnova Zagreba*, 4.

te *Rade Končar*. Dokumenti izrađeni u Urbanističkom institutu NRH bili su usklađeni sa smjernicama prvoga prijedloga DRO-a. Dio dokumenata bio je na razini situacijskih planova, a dio je imao i regulacijsku funkciju za šire gradsko područje, što ih čini važnim iz perspektive povijesti razvoja prostornoga planiranja današnjih zagrebačkih naselja Gajnice, Volovčica i Voltino.

Planski dokumenti i projekti za tri radnička stambena naselja u Zagrebu izrađeni su na poticaj MTI FNRJ, u sklopu saveznih investicija u društveni standard tijekom Petogodišnjega plana, što je podrazumijevalo ulaganja u izgradnju infrastrukture i objekata iz sfere stambeno-komunalne djelatnosti, obrazovanja, zdravstvene i socijalne skrbi, rekreacije i dr. Stoga je gradnja naselja ovisila o investicijama MTI FNRJ, koje su se provodile posredovanjem GDSMI-ja i GDSEI-ja, direkcija odgovornih za nadzor rada i upravljanje poduzećima *Prvomajska*, TPK, *Jedinstvo* i *Rade Končar*.

Naselje za poduzeća Prvomajska i TPK

Početak ožujka 1949. Urbanistički institut NRH izdao je *Prvomajskoj* suglasnost za gradnju nove tvornice na Žitnjaku i „stambene kolonije” na Volovčici.⁷⁴ Zbog žurnosti, izrada projektne i druge dokumentacije nije tekla proceduralno ispravnim slijedom, nego je projektiranje objekata počelo prije izdavanja potrebnih suglasnosti i dozvola.

U veljači 1949. situacijski plan budućega naselja izradili su stručnjaci Urbanističkoga instituta NRH Vladimir Antolić i Vladimir Franz u suradnji s arhitektom Slavkom Löwyjem, tada zaposlenikom APZ-a, koji je istovremeno projektirao prve stambene zgrade u naselju.⁷⁵ Situacijski plan izgledno je bio privremeni regulacijski dokument, potreban zbog formalnoga početka projektiranja stambenih zgrada za *Prvomajsku*. Naselje je bilo reducirano na tri međusobno okomito položena niza zgrada smještena južno od križanja Turopoljske i Kriške ulice, nasuprot postojećim kućama u nizu. Osim zgrada, planom nisu bili predviđeni drugi sadržaji uobičajeni za radnička naselja (dječji vrtić i jaslice, menza, internat, zgrade za stanovanje samaca, dom kulture, rekreacijski prostori i sl.), pa taj podatak potkrepljuje tezu o ograničenoj namjeni dokumenta. Premda je Komisija za reviziju projekata MTI FNRJ u ožujku 1949. odobrila situacijski plan u sklopu elaborata budućega naselja, taj je nacrt ubrzo zamijenjen novim.

U svibnju 1949. Urbanistički institut NRH izradio je „skicu regulatorne osnove” istočnoga dijela Zagreba, odnosno regulacijski plan usklađen s DRO-

⁷⁴ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3496/2, „Suglasnost za izgradnju tvornice i naselja na Volovčici”, 9. 3. 1949.

⁷⁵ SR-AJ-6-SMG, kut. 93, „Prvomajska tvornica alatnih strojeva. Stambeno naselje na Volovčici”, 24. 2. 1949.

om unutar kojega je planirano naselje za zaposlenike *Prvomajske*.⁷⁶ Naselje je locirano na jugoistočnoj periferiji Zagreba, nedaleko od glavne gradske industrijske zone na Žitnjaku, gdje je 1947. počela gradnja novih tvornica u sklopu Petogodišnjega plana.⁷⁷ Regulacijskim planom obuhvaćen je prostor oblika peterokuta koji se nalazio sjeverno od gradske dionice autoputa „Bratstvo i jedinstvo” te istočno od ceste Donje Svetice, a na sjeveru i istoku omeđivale su ga planirane cestovne dijagonale. U središtu prostora ucrtana je prometna površina za kružnu vožnju (rotor) do koje sa zapada vodi produžena magistralna cesta, u DRO-u osmišljena kao „uzdužni glavni reprezentativni boulevard” namijenjen longitudinalnom povezivanju dijelova grada južno od željezničke pruge, a od rotora se dvije ceste odvajaju prema sjeveroistoku i jugoistoku.⁷⁸ Stambene zgrade uglavnom su smještene između prilazne magistrale, rotora i odvojka prema sjeveroistoku te postojećih dijelova naselja Volovčica, koji su bili izgrađeni prema planu parcelacije iz 1931. godine.⁷⁹ Za razliku od situacijskoga nacrtu iz veljače 1949., jezgru nove „stambene kolonije” čini blok od petnaest paralelno pozicioniranih stambenih zgrada s obiteljskim stanovima, raspoređenih u tri niza. S juga se na njega nastavlja blok od deset međusobno okomitih zgrada u dva niza, dok su zapadno od stambenih sadržaja planirani objekt za stanovanje samaca, jaslice, sklop internata i kvartovski „fiskulturni” stadion. Krajnje istočno u naselju smješten je rajonski stadion.

Tijekom ljeta ili u ranu jesen 1949. regulacijski plan za novo naselje na Volovčici dopunjen je i prilagođen potrebama TPK-a (vidi sliku 1). Na to upućuje projektna dokumentacija izrađena u Urbanističkom institutu NRH i APZ-u. Premda je TPK potrebnu suglasnost Urbanističkoga instituta NRH ishodio krajem rujna, promjene uvrštene u regulacijski plan već su bile opisane u dokumentu s podacima za sastavljanje programa društvenoga standarda izrađenom sredinom srpnja.⁸⁰ U planu su preciznije određeni položaj i smjer cestovnih dijagonala koje sa sjevera i istoka omeđuju prostor obuhvata regulacije, a položaj ceste koja se od rotora odvaja prema sjeveroistoku usklađen je s okolnim ucrtanim objektima.⁸¹ Dopune unesene rukom u postojeći dokument definirale su sadržaje u istočnom dijelu naselja, gdje su planirani dječji vrtić, internat, zgrada za samce, potrošačka zadruga i radničko-službenički

⁷⁶ SR-AJ-40-PS, kut. 57, „Zagreb / Skica regul. osnove istočnog dijela / Stambeno naselje tvor. Prvomajske”, 14. 5. 1949.

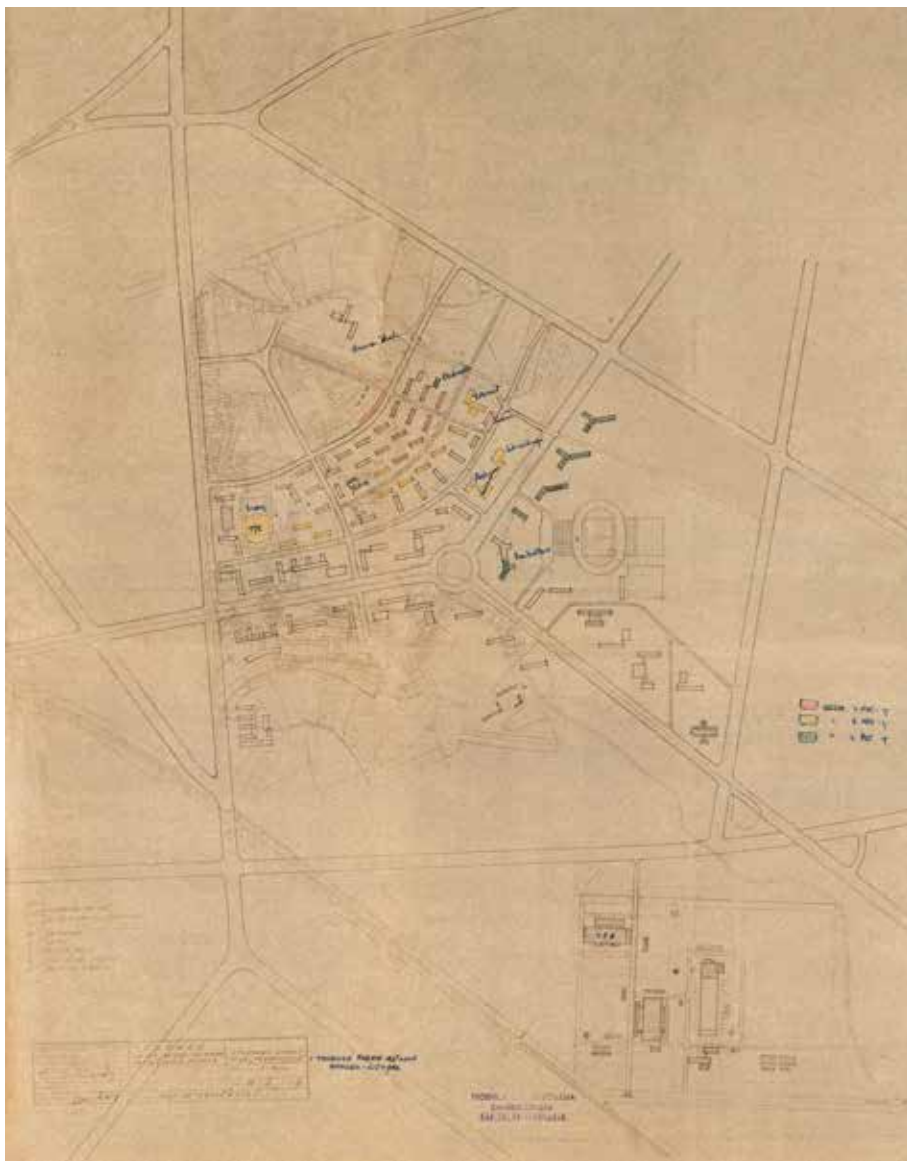
⁷⁷ ARČABIĆ, *Vrijeme giganata*, 112-119.

⁷⁸ Riječ je bila o produžetku tadašnje Moskovske ulice (danas Ulica grada Vukovara) prema istoku. Rotor je planiran nešto zapadnije od mjesta na kojem danas završava Ulica grada Vukovara, a počinje Ulica grada Gospića. Vidi: ANTOLIĆ, „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba”, 21.

⁷⁹ Vidi: RADOVIĆ MAHEČIĆ, *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*, 172.

⁸⁰ SR-AJ-16-MTI, kut. 132, „Tvornica parnih kotlova. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda /Osim škola i internata/”, 18. 7. 1949.; HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3502, „Saglasnost za izgradnju tvornice i stanbenog objekta”, 23. 9. 1949.

⁸¹ SR-AJ-40-PS, kut. 57, „Zagreb / Skica regul. osnove / istočnog dijela / Stambeno naselje / Tvor. Prvomajske i Tvornice parnih kotlova / Zagreb – Žitnjak”, 14. 5. 1949. (dopuna tijekom ljeta ili u ranu jesen 1949.).

Slika 1: „Zagreb / Skica regul. osnove / istočnog dijela / Stambeno naselje / Tvor. „Prvomajske” i Tvornice parnih kotlova / Zagreb – Žitnjak”, 14. 5. 1949. (dopuna tijekom ljeta ili u ranu jesen 1949.). SR-AJ-40, Privredni savet Vlade FNRJ, fascikla (kutija) 57.

restoran, a osnovnu školu smještenu sjeverno od novoga naselja trebao je projektirati Gradski narodni odbor u Zagrebu (GNOZ).⁸²

Prema naputku u suglasnosti Urbanističkoga instituta NRH iz rujna 1949., poduzeća *Prvomajska* i TPK sporazumno su trebala odlučiti o podjeli stambenih zgrada planiranih u naselju.⁸³ Kao objekti za zajedničko korištenje u regulacijskom planu označeni su restoran, potrošačka zadruga, jaslice i kvartovski „fiskulturni” stadion.⁸⁴ Dom kulture također se dijelio između poduzeća, a podizanje objekta planirano je na središnjem trgu u istočnom dijelu naselja. Smještaj naselja bio je relativno povoljan za radnike obaju poduzeća jer su se nove tvornice *Prvomajske* i TPK-a nalazile na udaljenosti od oko 2 km, a za putovanje na posao i s posla predviđeno je korištenje tramvajske veze koja je trebala biti puštena u promet tijekom 1949. godine.⁸⁵ Čitavo naselje građeno je na gradskim i crkvenim te zemljištima privatnih vlasnika, koja su eksproprijacijom dodijeljena državnim poduzećima.⁸⁶

Tijekom 1949. planirana je gradnja sedam od ukupno petnaest predviđenih paralelno pozicioniranih stambenih zgrada u tri niza u bloku koji je činio jezgru naselja.⁸⁷ U 1950. godini predviđena je gradnja još dviju zgrada u istom bloku, zatim sjevernoga niza zgrada u bloku južno od jezgre te triju zgrada u zapadnom dijelu naselja.⁸⁸ Od objekata javne namjene bio je planiran dovršetak jaslica, internata za TPK, zgrade za samce, potrošačke zadruge i restorana te dijela „fiskulturnoga” stadiona. U 1951. godini za dovršetak su označeni objekt dječjega vrtića, dio doma kulture te niz objekata u istočnom dijelu naselja, kojima je vjerojatno bila namijenjena stambena svrha.⁸⁹ Radi uštede materijala, investitorima je preporučeno da se u naselju isprva podižu dvokatne i trokatne stambene zgrade, dok je broj zgrada s četiri i više kato-

⁸² *Isto*. SR-AJ-16-MTI, kut. 132, „Tvornica parnih kotlova. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda /Osim škola i internata/”, 18. 7. 1949., 3. Nakon donošenja Općega zakona o narodnim odborima u lipnju 1949. i prihvaćanja novoga poslovnika o radu toga tijela, Gradski narodni odbor u Zagrebu preimenovan je u Narodni odbor grada Zagreba.

⁸³ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3502, „Saglasnost za izgradnju tvornice i stanbenog objekta”, 23. 9. 1949.

⁸⁴ SR-AJ-40-PS, kut. 57, „Zagreb / Skica regul. osnove / istočnog dijela / Stambeno naselje / Tvor. Prvomajske i Tvornice parnih kotlova / Zagreb – Žitnjak”, 14. 5. 1949. (dopuna tijekom ljeta ili u ranu jesen 1949.).

⁸⁵ SR-AJ-16-MTI, kut. 132, „Prvomajska. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda”, bez oznake datuma, 3; „Tvornica parnih kotlova. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda /Osim škola i internata/”, 18. 7. 1949., 2.

⁸⁶ *Isto*.

⁸⁷ SR-AJ-40-PS, kut. 57, „Zagreb / Skica regul. osnove istočnog dijela / Stambeno naselje tvor. Prvomajske”, 14. 5. 1949. Tijekom istraživanja nije pronađen dokument s programom izgradnje naselja, pa je dinamika gradnje rekonstruirana prema legendama ucrtanim na regulacijskom planu izrađenom u svibnju 1949. i na dopunjenoj verziji plana. Korištena je i druga dokumentacija iz istraženih izvora.

⁸⁸ SR-AJ-40-PS, kut. 57, „Zagreb / Skica regul. osnove / istočnog dijela / Stambeno naselje / Tvor. Prvomajske i Tvornice parnih kotlova / Zagreb – Žitnjak”, 14. 5. 1949. (dopuna tijekom ljeta ili u ranu jesen 1949.).

⁸⁹ *Isto*.

va valjalo ograničiti zbog pomanjkanja dizala i željeza za armiranobetonske konstrukcije.⁹⁰ U skladu s uputama, u APZ-u su izrađeni prilagođeni projekti za tri tipa stambenih zgrada u naselju.⁹¹

Naselje za poduzeće Jedinstvo

Početkom travnja 1948. u Urbanističkom institutu NRH izrađena je skica razmještaja internata, javnih i stambenih objekata u prostoru gdje je planirano naselje za zaposlenike tvornice *Jedinstvo*, koja je u to vrijeme poslovala kao poduzeće republikškoga značaja.⁹² Naselje je smješteno na zapadnu periferiju, podno obronaka Zagrebačke gore, istočno od korita potoka Dubravice te sjeverno od tvornice i magistralne željezničke pruge. U skladu s preporukama Uprave protuavionske zaštite Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ, pojas zelenila te nenastanjen ili rijetko nastanjen prostor između pruge i južne granice budućega naselja odvajali su planirane stambene objekte od proizvodnih, odnosno odijelili su lokaciju predviđenu za novo naselje od industrijskoga sklopa poduzeća *Jedinstvo* u Jankomiru. Na skici je ucrtan tek osnovni raspored sadržaja u naselju, a ideja nove „stambene kolonije” razvijala se u planskim dokumentima tijekom prve polovine 1949. godine.

Rukovodeći se regulacijskom skicom, APZ je u lipnju 1948. izradio položajni nacrt, a zatim i projekte za prve zgrade u naselju.⁹³ Nakon prelaska *Jedinstva* pod administrativno-operativno rukovodstvo GDSMI-ja, u studenom 1948., postojeća planska i projektna dokumentacija integrirana je u nove, prostorno veće i sadržajno kompleksnije regulacijske dokumente. Od početka ožujka do potkraj lipnja 1949. u Urbanističkom institutu NRH dovršeni su situacijski i regulacijski planovi za novo naselje. Riječ je o dokumentima s autorskim potpisom arhitekta Slavka Šimatića, koji je godinu prije izradio regulaciju radničkoga naselja Viktorovac u Sisku za potrebe sisačke željezare i rafinerije nafte.⁹⁴

⁹⁰ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3496/2, „Saglasnost za izgradnju tvornice i naselja na Volovčici”, 9. 3. 1949.; HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3502, „Saglasnost za izgradnju tvornice i stanbenog objekta”, 23. 9. 1949. Usp. SR-AJ-16-MTI, kut. 132, „Prvomajska. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda”, bez oznake datuma, 2; „Tvornica parnih kotlova. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda /Osim škola i internata/”, 18. 7. 1949., 2.

⁹¹ SR-AJ-6-SMG, kut. 93, „Stanbene zgrade Volovčica / Situacija”, svibanj 1949. Tipisku trokatnicu s dvosobnim stanovima (1150-II-3) projektirao je Ivo Bartolić, a trokatnicu s jednoipolsobnim stanovima (tip 960/1/2) i dvokatnicu s dvoipolsobnim stanovima (tip 959/1/2) Slavko Löwy. Zgradu za stanovanje samaca projektirao je Vladimir Potočnjak uz suradnju Stjepana Gomboša. Vidi građevinsku dokumentaciju u izvoru navedenom na početku bilješke.

⁹² HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2558/1, „Situacija gradilišta internata i stanbenih objekta za tvornicu 'Jedinstvo'. Stenjevec Gornji”, 6. 4. 1948.

⁹³ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2558/1, „Stanbeno naselje Jankomir. Polož. nacrt prema regulacionoj skici Urbanističkog instituta”, 1. 6. 1948. Vidi i građevinsku dokumentaciju za dva tipa stambenih jednokatnih zgrada u izvoru navedenom na početku bilješke.

⁹⁴ Atribucija je obavljena prema potpisima na nacrtima. Vidi: BOBOVEC, KORLAET, VI-RAG, „Arhitekt Ivo Bartolić”, 164-165.

Situacijski plan dovršen je 19. ožujka 1949., a potkraj toga mjeseca odobrila ga je Komisija za reviziju projekata MTI FNRJ.⁹⁵ U plan su ucrtane predviđene cestovne prometnice te je tlocrtno unesen raspored stambenih, servisnih, obrazovnih, rekreacijskih i drugih sadržaja. Cesta koja je vodila od Zagreba u smjeru Podsuseda nalazila se sjeverno od budućega naselja, a njegova zapadna granica pratila je tok potoka Dubravice. Južnu i istočnu granicu naselja činio je pojas zelenila, koji je imao zaštitnu ulogu u odnosu na prugu i industriju smještenu u Jankomiru. Zapadnim dijelom naselja, od sjevera prema jugu, pružala se novoformirana ulica vodeći prema tvornici *Jedinstvo*, a bila je nastavak postojećega seoskog puta imena „Gajnica”. Po tom toponimu, koji označava mladu šumu, doskora je nazvano čitavo naselje na zapadnoj periferiji Zagreba.⁹⁶ Naselje je planirano na zemljišnim česticama koje su bile ekspropirane 1948. i 1949. godine.⁹⁷

Regulacijski plan naselja za poduzeće *Jedinstvo* dovršen je potkraj lipnja 1949., a u njemu je detaljno prikazan raspored ulica i putova, blokova, zelenih površina i javnih prostora namijenjenih okupljanju stanovnika te je označena visina svih objekata (vidi sliku 2).⁹⁸ U dokumentu su sadržajno razrađene i dopunjene ideje iznesene tri mjeseca prije u situacijskom planu. Naselje predviđeno za 5000 žitelja sastojalo se od nizova pretežno jednokatnih i dvokatnih kuća i zgrada, a rjeđe trokatnih zgrada namijenjenih stanovanju radničkih obitelji i radnika samaca. U zapadnom dijelu naselja koncentrirani su upravni i javni sadržaji. Upravna zgrada, dom kulture, restoran, internat, sportsko igralište i bazen uz obližnji skver fizički su odvojeni od stambenih zgrada ulicom koja je u smjeru juga vodila prema tvornici.⁹⁹ Uz istočnu stranu ulice nalazio se objekt s trgovačkim radnjama, a južno od njega pozicionirane su stambene trokatnice za samce. Središnji i istočni dio naselja zauzimali su stambeni objekti, pri čemu su zgrade s više katova smještene bliže središtu. Jezgru naselja činila su dva niza (sjeverni i južni) jednokatnica te tri dvokatnice. Dječji vrtić i osnovna škola (sedmoljetka) locirani su u južnom dijelu naselja.

Uz dovršetak internata i dvaju nizova od po četiri jednokatne stambene zgrade u jezgri naselja, do kraja 1949. bila je predviđena gradnja triju trokatnih i triju dvokatnih zgrada s obiteljskim stanovima ukupne površine 8230 m², zgrade za samce površine 2240 m², vrtića i jaslica površine 400 m² te sustava kanalizacije i vodovoda.¹⁰⁰ Izuzev internata, smještenog zapadno od novoformirane cestovne transverzale, svi objekti predviđeni za gradnju nalazili su se u središnjem dijelu naselja. Dio građevinske dokumentacije posto-

⁹⁵ SR-AJ-6-SMG, kut. 90, „Jankomir tvornica ‘Jedinstvo’. Skica za naselje”, 19. 3. 1949.

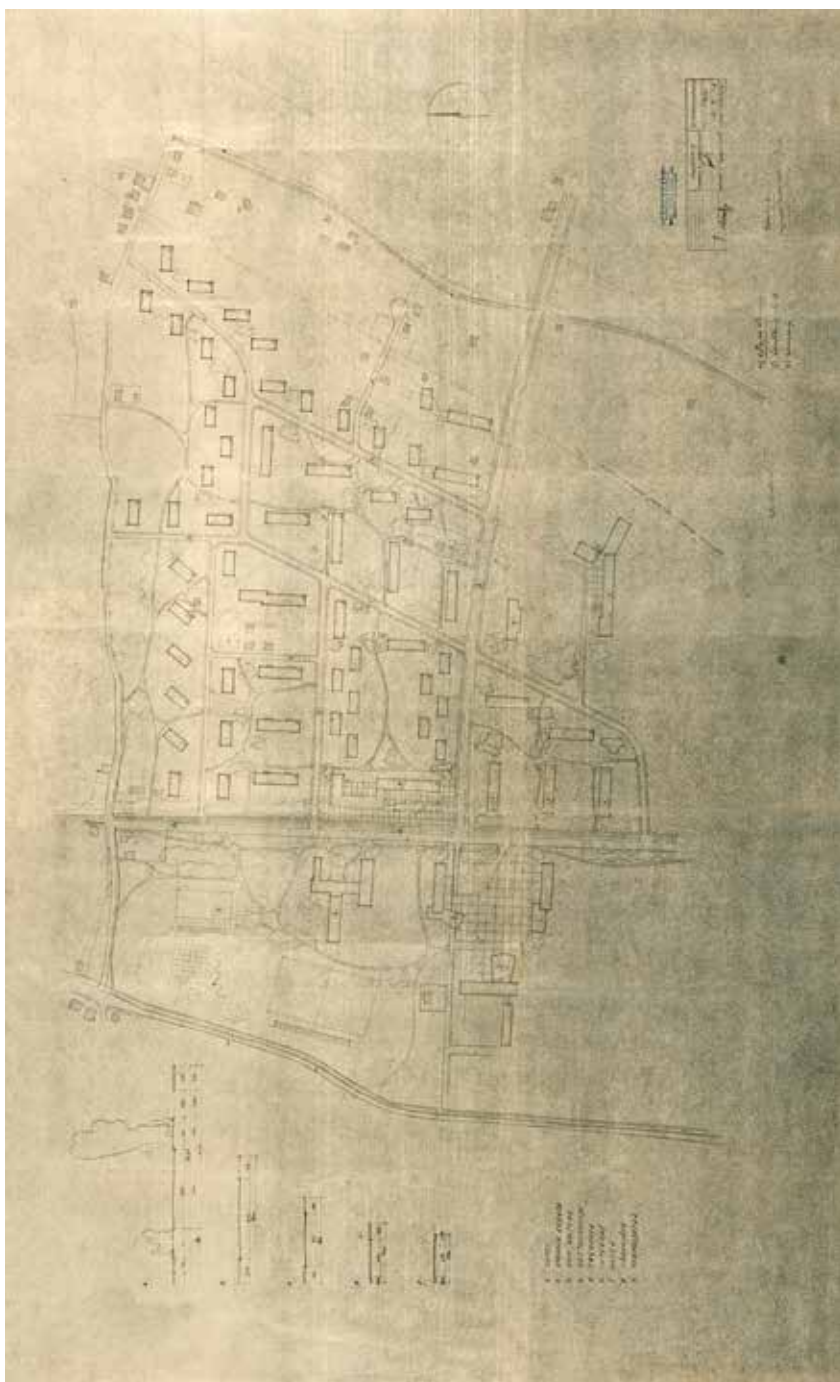
⁹⁶ Preuzeto iz: ARČABIĆ, *Vrijeme giganata*, 84.

⁹⁷ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2558/1, položajni nacrt s iscrtanim zemljišnim česticama za eksproprijaciju 1948. i 1949., 18. 2. 1949.

⁹⁸ SR-AJ-40-PS, kut. 58, „Jankomir / Tvornica ‘Jedinstvo’ / Stanbeno naselje”, 27. 6. 1949.

⁹⁹ Preuzeto iz: ARČABIĆ, *Vrijeme giganata*, 81.

¹⁰⁰ SR-AJ-6-SMG, kut. 90, „Program za izradu idejnog projekta za stanbeno naselje Jedinstvo”, 9. 3. 1949., 1-2. Komisija za reviziju projekata MTI FNRJ odobrila je dokument 15. ožujka 1949.

Slika 2: „Jankomir / Tvornica „Jedinstvo“ / Stanbeno naselje“, 27. 6. 1949. HR-DAZG-1122, Zbirka građevinske dokumentacije, sign. 2558/1 (1689_9). Nacrtni je istovjetan nacrtu u: SR-AJ-40, Privredni savet Vlade FNRJ, fascikla (kućija) 58.

jao je otprije, poput projekta za osam jednokatnih zgrada izrađenog u lipnju 1948.¹⁰¹ Tijekom 1949. u APZ-u su dovršeni projekti za tri dvokatne zgrade s dvosobnim stanovima koje su trebale biti građene sjeverno od jednokatnica. U osnovi je bila riječ o prilagođenoj varijanti projekta tipske stambene zgrade korištenog i u drugim radničkim naseljima, primjerice u naselju za *Prvomajsku* i TPK u Zagrebu.¹⁰² Ujesen 1949. dovršen je i prvi projekt za internat za potrebe učenika industrijske škole.¹⁰³

Naselje za poduzeće Rade Končar

U veljači 1949. Urbanistički institut NRH dovršio je izradu prve verzije situacijskoga plana naselja s ukupno 22 stambene zgrade za zaposlenike poduzeća *Rade Končar*, koje se nalazilo na području općine Kustošija, oko 700 m južno od postojeće „stambene kolonije”.¹⁰⁴ Autori dokumenta su arhitekti Vladimir Antolić i Vladimir Franz. Za razliku od regulacijskoga plana za prvo naselje, kojim su bili predviđeni brojni rekreativni sadržaji i pomno hortikulturno uređenje, situacijski plan novoga naselja osmišljen je krajnje utilitarno, uz dominantno zastupljene stambene i nužne servisne objekte. Smještaj naselja bio je povoljan jer se tvornica nalazila na udaljenosti od oko 500 m, pa odlazak na posao i povratak kući nisu trebali iziskivati velik utrošak vremena budućih stanara, a postojeće linije javnoga prijevoza omogućavale su vezu sa središtem Zagreba.¹⁰⁵ Planom je ujedno reguliran prostor zapadno od tvornice, između Tesline (prvotno Jadranska, danas Ulica Dragutina Golika) i Baštijanove ulice te potoka Kustošaka, koji se trebao razvijati kao zona namijenjena stanovanju, u skladu s prijedlogom DRO-a. Naselje se trebalo protezati zapadno od potoka Kustošaka, iznad čijega je korita dijelom ucrtana nova cestovna prometnica paralelna s Teslinom ulicom, dok se Baštijanova ulica nastavljala dalje prema zapadu. Planom Urbanističkoga instituta NRH bila je predviđena gradnja nizova stambenih zgrada visine od dva do pet katova, grupiranih tako da formiraju jezgru naselja unutar koje su smješteni servisni i uslužni sadržaji (jaslice, dječji vrtić, trgovine). Sjeverno od naselja pozicionirana je zgrada osnovne škole (sedmoljetka), uz istočni rub naselja

¹⁰¹ Projektant zgrada tipa S-331 i S-333 je inženjer Novak (nije jasno je li riječ o Ivi ili Slavku Novaku), a tehničku kontrolu izvršio je Stjepan Gomboš. Komisija za reviziju projekata MTI FNRJ odobrila je projektnu dokumentaciju za navedene objekte 28. ožujka 1949. Vidi građevinsku dokumentaciju u: HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2558/1.

¹⁰² Autor projekta zgrade tipa 1150-II-2 je Ivo Bartolić, uz suradnika (Marinka?) Bučića. Vidi građevinsku dokumentaciju u: HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2559/1. Vidi bilj. 91.

¹⁰³ Arhitekti Slavko Löwy i Lavoslav Horvat te Vlasta Švuger potpisali su izvorni projekt internata, koji je naknadno izmijenjen. Vidi građevinsku dokumentaciju u: HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2559/1.

¹⁰⁴ SR-AJ-6-SMG, kut. 86, „Situacioni plan stambenog naselja ‘Rade Končara’ u Kustošiji”, 26. 2. 1949.

¹⁰⁵ SR-AJ-16-MTI, kut. 129, „Rade Končar. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda”, bez oznake datuma (kraj lipnja 1949.), 2.

nalazili su se objekt menze i zgrada za stanovanje radnika samaca, a krajnje jugoistočno, izdvojeni iz naselja, predviđeni su sklop internata i dom kulture. Slična dispozicija objekata zadržana je i u verziji situacijskoga plana naselja izrađenoj sredinom travnja 1949., koja je izgledno bila usklađena s programom izgradnje naselja.¹⁰⁶

U programu izgradnje „stambenog grada u Baštijanovoj ulici” za zaposlenike *Rade Končara*, izrađenom i odobrenom u ožujku 1949., detaljno je obrađena projekcija gradnje sedamnaest tipskih stambenih zgrada s ukupno 360 stanova (128 jednoipolsobnih i 232 dvoipolsobna) s čajnom kuhinjom i kupaonicom te sa zajedničkim prostorijama (drvarnice i praonice rublja) u podrumima.¹⁰⁷ Kuhinje u stanovima bile su namijenjene pripremanju i konzumiranju manjih individualnih i obiteljskih obroka jer je u naselju bila predviđena izgradnja objekata za organiziranu kolektivnu prehranu (menza).

Po projekcijama iskazanim u programu izgradnje naselja, ukupni stambeni kapaciteti trebali su biti useljivi do kraja 1949. godine. Stoga je do rujna planiran dovršetak menze, odnosno radničko-službeničkoga restorana za 1200 osoba, s kuhinjom kapaciteta pripreme do 3000 obroka dnevno, te trećine predviđenih vrtičko-jasličkih kapaciteta u naselju.¹⁰⁸ Od ožujka do listopada 1949. planirana je gradnja namjenskih objekata na ekonomiji poduzeća u Cvetkoviću kraj Jastrebarskog, koja je osiguravala živežne namirnice za kolektivnu prehranu radnika *Rade Končara*, a do kraja godine uz internat je trebala biti izgrađena industrijska škola za 360 učenika u dvosmjenskoj nastavi.¹⁰⁹ Do kraja 1949. planiran je i dovršetak gradnje zgrade za stanovanje samaca.¹¹⁰ Peterokatna građevina trebala je osigurati smještaj za ukupno dvjesto osoba u sto soba, pri čemu je za žene i muškarce bilo predviđeno po stotinu kreveta. U prizemlju su planirane prostorije za trgovačke, obrtničke i ugostiteljske djelatnosti („zadruga za tekstil, zadruga za špeceraj, mesnica, slastičarna, brijačnica, krojačka radiona, postolarska radiona, mljekarnica, trafika i buffet”), pa je zgrada za stanovanje samaca ujedno trebala funkcionirati kao opskrbno i uslužno središte budućega naselja.¹¹¹ Arhitektonske projekte za građevine u naselju izradili su zaposlenici APZ-a koristeći prilagođene varijante tipskih objekata za stambene i neke javne zgrade.¹¹²

¹⁰⁶ SR-AJ-6-SMG, kut. 88, „Situacioni plan stambenog naselja ‘Rade Končara’ u Kustošiji”, 15. 4. 1949. Promjene u projekt unio je inženjer Bučić. Izmjene se odnose uglavnom na izgled nestambenih objekata (vrtić, jaslice, menza) i zgrade za stanovanje samaca, što je vidljivo iz tlocrta građevina. Trgovine i uslužne radnje smještene su u prizemlju zgrade za stanovanje samaca, u skladu s programom izgradnje naselja. Komisija za reviziju projekata MTI FNRJ odobrila je dokument 29. travnja 1949.

¹⁰⁷ SR-AJ-6-SMG, kut. 86, „Program izgradnje. Stambeni grad u Baštijanovoj ul.”, 8. 3. 1949., 1. Komisija za reviziju projekata MTI FNRJ odobrila je dokument 12. ožujka 1949.

¹⁰⁸ *Isto*, 2-3.

¹⁰⁹ *Isto*, 3-4.

¹¹⁰ *Isto*, 1-2.

¹¹¹ *Isto*, 1.

¹¹² Dvokatnice (tip 959/1/1) i trokatnice (tip 960/1/1) projektirao je Slavko Löwy, a projekt četverokatnice (tip 1150-II-4) potpisuje Ivo Bartolić sa suradnicima (Marinkom?) Bučićem,

U trenutku kad je počela gradnja naselja zemljišne čestice na kojima su podizani novi objekti nisu bile dodijeljene investitoru, iako je postupak eksproprijacije bio zatražen od nadležnih institucija.¹¹³ U svibnju 1949. građevinski radovi u naselju već su bili u tijeku.¹¹⁴ No, u kasno ljeto izrađen je situacijski nacrt naselja s izmijenjenom dispozicijom i brojem katova nekih stambenih zgrada te građevina javne namjene (zgrada za samce, jaslice, dječji vrtić) u odnosu na situacijski plan iz travnja te godine, a promijenjena je i planirana dinamika gradnje stambenih zgrada (vidi sliku 3).¹¹⁵ Izgledno je da su promjene u dokumentu koje je izradio tim APZ-a učinjene uz prethodnu suglasnost Urbanističkoga instituta NRH, a bile su usklađene sa stanjem na gradilištu.¹¹⁶ Praksu unošenja promjena „u hodu” u planske dokumente i projekte moguće je objasniti pokušajem da se doskoči ograničenim resursima, prvenstveno manjku građevinskoga materijala, te da se u kratkom roku osigura stambeni prostor za što veći broj zaposlenika *Rade Končara*.¹¹⁷ Do realizacije naselja planska i građevinska dokumentacija za pojedine objekte još se mijenjala, o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju.

Gradnja naselja za poduzeća *Prvomajska*, TPK, *Jedinstvo* i *Rade Končar* te posljedice smanjivanja investicija u društveni standard na fluktuaciju radnika

U prijedlogu smanjivanja investicija na razini MTI FNRJ, izrađenom izgledno početkom 1949., najveće su uštede planirane na građevinskim radovima na objektima društvenoga standarda za potrebe poduzeća pod administrativno-operativnim rukovodstvom GDSMI-ja.¹¹⁸ Riječ je bila o više od 151

Elizabetom Coronelli i Milanom Delenardom. Bartolić je također autor prvoga, nerealiziranog, projekta zgrade za stanovanje samaca. Projekt jaslica za 80 djece izradio je Juraj Bertol (sa suradnikom Blaževićem), a projekt vrtića za 50 djece Zoja Dumengjić. Vidi građevinsku dokumentaciju u: SR-AJ-6-SMG, kut. 88.

¹¹³ SR-AJ-16-MTI, kut. 129, „Rade Končar. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda”, bez oznake datuma (kraj lipnja 1949.), 2.

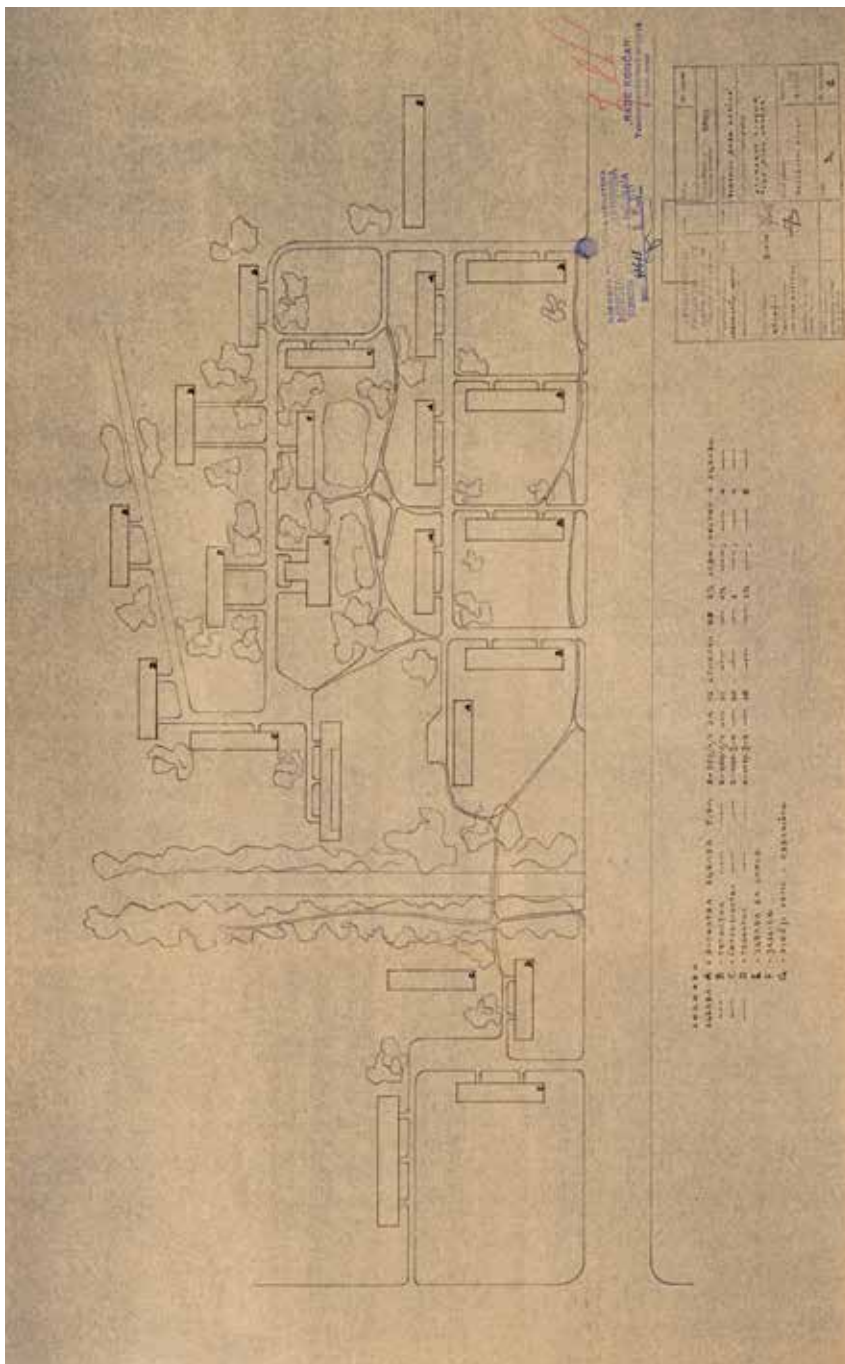
¹¹⁴ SR-AJ-6-SMG, kut. 86, „Tvornica i naselje ‘Rade Končar’ Zagreb – saglasnost za užu lokaciju”, 13. 5. 1949., 1. Usp. HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 209/6, „Dozvola za pripreme radove za gradnju stambenog grada između Baštijanove ulice i Tesline ulice”, 13. 4. 1949.

¹¹⁵ SR-AJ-6-SMG, kut. 88, „Stambeno naselje / Tvor. ‘Rade Končar’ / Položajni nacrt”, 3. 9. 1949. Nacrt s izmjenama izvornoga projekta Urbanističkoga instituta NRH izradio je APZ, čiji su zaposlenici projektirali građevine u naselju. Kao odgovorna osoba za tehničku kontrolu na nacrtu je naveden arhitekt Ivo Bartolić. Komisija za reviziju projekata Ministarstva građevina NRH odobrila je izmijenjeni projekt 3. studenog 1949. Vidi i: SR-AJ-6-SMG, kut. 88, „Program izgradnje. Stambeni grad u Baštijanovoj ulici”, bez oznake datuma.

¹¹⁶ SR-AJ-16-MTI, kut. 129, „Rade Končar. Podaci za sastavljanje programa društvenog standarda”, bez oznake datuma (kraj lipnja 1949.), 1; SR-AJ-6-SMG, kut. 88, „Program izgradnje. Stambeni grad u Baštijanovoj ulici”, bez oznake datuma.

¹¹⁷ Vidi: SR-AJ-6-SMG, kut. 88, „Program izgradnje. Stambeni grad u Baštijanovoj ulici”, bez oznake datuma.

¹¹⁸ SR-AJ-16-MTI, kut. 135, „Predlog smanjenja plana investicija”, bez oznake datuma, 1.

Slika 3: „Stambeno naselje / Tvor. „Rade Končar” / Položajni nacrt”, 3. 9. 1949. SR-AJ-6, Savet za mašingradnju Vlade FNRI, fascikla (kutija) 88.

milijuna dinara. U istoj kategoriji, po veličini iznosa slijedilo je smanjivanje investicija za potrebe samoga MTI FNRJ (67,4 milijuna dinara), a potom za poduzeća pod administrativno-operativnim rukovodstvom GDSEI-ja, gdje su planirani rezovi od 40 milijuna dinara.¹¹⁹ Iz informacija u priložima većega dokumenta koji sadržavaju popise poduzeća u nadležnosti različitih direkcija MTI FNRJ te umanjene iznose investicija za kapitalnu izgradnju i društveni standard vidljivo je da su u siječnju 1949. smanjeni prethodno planirani iznosi za stanogradnju za potrebe poduzeća *Prvomajska* (za 1,7 milijuna dinara), TPK (za 4 milijuna dinara), *Jedinstvo* (za milijun dinara) i *Rade Končar* (za 20 milijuna dinara).¹²⁰

U listopadu 1949. Savezna planska komisija dostavila je republičkim planskim komisijama popise objekata saveznoga značaja s izmijenjenim prioritetima gradnje, pri čemu je dio objekata trebalo nastaviti graditi tijekom zime 1949./1950., a gradnja nekih prethodno odobrenih građevina je zaustavljena.¹²¹ Na popisu objekata „brisanih” iz plana gradnje na teritoriju NRH u 1949. bile su obiteljske stambene zgrade, zgrada za samce, internat i ceste u naselju za *Prvomajsku*.¹²² Procijenjena vrijednost neizvedenih građevina iznosila je 50,3 milijuna dinara. Za TPK je „brisana” trokatna stambena zgrada i stambena zgrada za samce procijenjene vrijednosti 14,1 milijuna dinara, dok je odustajanjem od gradnje dječjih jaslica i obiteljskih stambenih zgrada u novom naselju za poduzeće *Rade Končar* uštedeno 65,4 milijuna dinara.¹²³

Premda podaci o konačno odobrenom broju planiranih stambenih jedinica i ukupnoj stambenoj površini u izvorima variraju, informacije o realiziranoj stanogradnji u Zagrebu do kraja 1949. za poduzeća u resoru MTI FNRJ upućuju na velika odstupanja od planova.¹²⁴ Do prosinca je bilo završeno nešto manje od 12% planiranoga broja obiteljskih stanova u zgradama u novom naselju na Volovčici za *Prvomajsku*, odnosno 39,3% smještajnih kapaciteta u zgradama za samce (vidi tablicu 2).¹²⁵ Usporedbom površina stambenih objekata, odnos planiranog i realiziranog bio je još nepovoljniji. Pokazatelji stanogradnje za potrebe TPK-a u naselju na Volovčici, koje je to poduzeće dijeli-

¹¹⁹ *Isto*.

¹²⁰ SR-AJ-16-MTI, kut. 135, popis ušteta po poduzećima GDSEI-ja, bez oznake datuma; popis ušteta po poduzećima GDSEI-ja, bez oznake datuma.

¹²¹ SR-AJ-40-PS, kut. 64, „Korigiranje plana gradjev. objekata za 49. godinu”, 15. 10. 1949. Usp. SR-AJ-16-MTI, kut. 127, „Prvomajska – Zagreb. Prioritetni objekti”, bez oznake datuma; „Tvornica parnih kotlova – Zagreb. Prioritetni objekti”, bez oznake datuma; „Tvornica električnih mašina ‘Rade Končar’ – Zagreb. Prioritetni objekti”, bez oznake datuma.

¹²² SR-AJ-40-PS, kut. 64, „Spisak objekata koji se brišu iz plana 1949. god. Ministarstvo teške industrije”, bez oznake datuma (listopad 1949.), 1.

¹²³ *Isto*, 1-2.

¹²⁴ Usp. prethodno navedene podatke iz arhivskoga gradiva s periodikom. Primjerice: „Gradnja radničkih naselja u Hrvatskoj”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 25. 3. 1949., 1; „I ove godine hiljade trudenika dobit će moderne i higijenske stanove”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 10. 2. 1950., 2.

¹²⁵ SR-AJ-16-MTI, kut. 129, „Prvomajska. Pregled ostvarenih i neostvarenih investicija iz plana 1949. građ. djel. 8 i 9”, 19. 12. 1949.

lo s *Prvomajskom*, nešto su bolji po broju realiziranih obiteljskih stanova te su iznosili 28,5%.¹²⁶ Otkazanu gradnju zgrade za samce na Volovčici nadomjestila je izgradnja vjerojatno supstandardnih „nastambi” na Žitnjaku namijenjenih stanovanju radnika samaca. U naselju za *Jedinstvo* na zapadu Zagreba izgrađeno je 25% planiranoga broja obiteljskih stanova.¹²⁷ No, u roku nisu izgrađeni smještajni kapaciteti za samce ni dom za učenike industrijske škole koja je obrazovala kadrove za rad u tvornici. Objekti za stanovanje zaposlenika poduzeća *Rade Končar* građeni su na više lokacija u Zagrebu tijekom 1949. godine. Uz iznimku investicija u dva radnička naselja nedaleko od tvornice, riječ je bila o manjem broju stambenih jedinica u zgradama smještenim nešto bliže središtu grada.¹²⁸ Tijekom 1949. dovršeni su svi stanovi u naselju uz Jadransku (Teslinu) ulicu, čija je gradnja počela dvije godine prije. No, novi „stambeni grad” uz Baštijanovu ulicu sporo je napredovao, pa do kraja 1949. nije dovršeno ništa od predviđenih obiteljskih stanova, niti zgrada za samce.¹²⁹

Premda nije dovršena, 1949. godine počela je gradnja znatnoga broja planiranih stambenih sadržaja u trima naseljima. To se odnosi na 124 stana za *Prvomajsku* i 88 stanova za TPK na Volovčici, 54 stana i sve predviđene smještajne kapacitete namijenjene samcima i učenicima industrijske škole za potrebe *Jedinstva* u Gajnicama te na 390 (umjesto izvorno planiranih 360) obiteljskih stanova i zgradu za samce u naselju poduzeća *Rade Končar* uz Baštijanovu ulicu.¹³⁰

Neizvršen plan investicija za 1949. u naselju za zaposlenike *Prvomajske* objašnjen je „smetnjama”, o kojima je poduzeće redovno izvještavalo nadležna tijela državne uprave te je tražilo pomoć MTI FNRJ, Predsjedništva Vlade NRH i Ministarstva građevina NRH.¹³¹ Riječ je bila o kašnjenju početka gradnje više od mjesec dana jer projekti za izvedbu građevina nisu bili isporučeni na vrijeme, a tijekom godine na gradilištu je kontinuirano nedostajalo radne snage. Prema izvještaju o poslovanju TPK-a, uzroci stanja na gradilištu novoga naselja obrazloženi su kasno izrađenim investicijskim planom za 1949., zbog čega su građevinski radovi na objektima društvenoga standarda u većem opsegu počeli krajem kolovoza.¹³² Sa sličnim problemima suočavalo se *Jedinstvo*, koje je ispunilo oko 70% plana investicija u društveni standard za 1949. jer je izvođaču radova nedostajalo građevinskoga materijala i radne snage na

¹²⁶ SR-AJ-16-MTI, kut. 129, „TPK, Pregled ostvarenih i neostvarenih osnovnih grupa izgradnje iz plana 1949. za granu djelatnosti 9”, 17. 12. 1949.

¹²⁷ SR-AJ-16-MTI, kut. 129, „Jedinstvo. Pregled ostvarenih i neostvarenih grupa izgradnje iz plana 1949. god. za grane djelatnosti 8-9”, 1. 12. 1949.

¹²⁸ SR-AJ-16-MTI, kut. 129, „Rade Končar. Pregled ostvarenih i neostvarenih osnovnih grupa izgradnje iz plana 1949. god. za grane djelatnosti 8-9”, 8. 12. 1949.

¹²⁹ *Isto*.

¹³⁰ Vidi izvore navedene u bilj. 125-128 i tablicu 2.

¹³¹ SR-AJ-16-MTI, kut. 37, „Izveštaj o poslovanju u 1949. g. 'Prvomajske' tvornice alatnih strojeva, Zagreb – Žitnjak”, 23. 4. 1950., 5.

¹³² SR-AJ-16-MTI, kut. 38, „Izveštaj o izvršenom pregledu završnog računa Tvornice parnih kotlova Zagreb”, 12. 5. 1950., 13.

gradilištu.¹³³ Zajednički revizijski nalazi poslovanja poduzetka pod administrativno-operativnim rukovodstvom GDSEI-ja također navode poteškoće u realizaciji plana investicija tijekom 1949. povezane s pomanjkanjem građevinskoga materijala i stručne radne snage na gradilištima.¹³⁴ Premda u nalazima nisu razdvojeni pokazatelji za kapitalnu gradnju i društveni standard, iz dvaju izvještaja vidljivo je da je izvršeno manje od 50% investicija u poduzeću *Rade Končar* u 1949. godini, što je bilo ispod zajedničkoga prosjeka poduzetka unutar direkcije obuhvaćenih revizijom poslovanja.¹³⁵

Stanje dovršenosti stambenih kapaciteta u naseljima u Zagrebu za poduzeća u resoru MTI FNRJ početkom 1950. upućuje na zaključak da dinamika gradnje i sadržaji predviđeni prije izrađenim dokumentima nisu ostvareni po planovima. Projekcije stanogradnje pokazuju da se ni u 1950. nije predviđao ubrzani dovršetak svih prije započetih objekata i nadoknađivanje zaostataka, nego su bila osigurana sredstva za završetak gradnje manjega broja obiteljskih stanova i smještajnih kapaciteta za samce.¹³⁶ Tako MTI FNRJ nije odobrio gradnju 100 obiteljskih stanova za *Prvomajsku*, 24 stana za TPK te 18 stanova i objekta s 200 kreveta za samce za potrebe *Jedinstva*.¹³⁷ Usporedbom podataka u planovima stanogradnje moguće je analogijom utvrditi da u 1950. godini nije bila odobrena ni gradnja 220 obiteljskih stanova za potrebe poduzetka *Rade Končar*.¹³⁸

Istraženo arhivsko gradivo pruža neujednačene informacije o gradnji triju naselja u Zagrebu nakon 1950., pa dosad korištena metodologija nije primjenjiva za daljnje praćenje realizacije projekata.¹³⁹ Stoga su za rekonstrukciju procesa gradnje naselja korištene građevinska dokumentacija i literatura, a informacije iz tih izvora uspoređene su sa situacijskim, regulacijskim i terminskim planovima izrađenim tijekom 1949. godine.

¹³³ SR-AJ-16-MTI, kut. 37, „Izveštaj o izvršenom pregledu završnog računa Omladinske tvornice prehranbenih i hemijskih uređaja, Zagreb Jankomir“, 8. 5. 1950., 7, 9. Usp. SR-AJ-16-MTI, kut. 37, „Izveštaj o poslovanju“, 27. 4. 1950., 1.

¹³⁴ SR-AJ-16-MTI, kut. 28, „Revizioni nalaz izvršene revizije Glavne direkcije savezne elektroindustrije, Beograd“, 30. 12. 1949., 22. Revizijom je obuhvaćeno razdoblje od početka siječnja do kraja listopada 1949.; SR-AJ-16-MTI, kut. 28, „Revizioni nalaz“, 30. 5. 1950., 8. Revizijom je obuhvaćeno razdoblje od studenoga 1949. do travnja 1950.

¹³⁵ SR-AJ-16-MTI, kut. 28, „Revizioni nalaz izvršene revizije Glavne direkcije savezne elektroindustrije, Beograd“, 30. 12. 1949., 22. Prosjek za razdoblje obuhvaćeno revizijom bio je 47,9%, a poduzeće *Rade Končar* izvršilo je 46,3% plana investicijske izgradnje. SR-AJ-16-MTI, kut. 28, „Revizioni nalaz“, 30. 5. 1950., 7. Prosjek za razdoblje obuhvaćeno revizijom bio je 61%, a poduzeće *Rade Končar* izvršilo je 49% plana investicijske izgradnje.

¹³⁶ SR-AJ-16-MTI, kut. 132, plan stanogradnje poduzetka GDSMI-ja u 1950. godini, bez oznake datuma; plan stanogradnje poduzetka GDSEI-ja u 1950. godini, bez oznake datuma.

¹³⁷ SR-AJ-16-MTI, kut. 132, „Pregled stanova preduzeća Gen. dir. sav. met. industrije u 1950. god.“, bez oznake datuma.

¹³⁸ Vidi bilj. 136.

¹³⁹ Razlog je ukidanje MTI FNRJ te drugih saveznih ministarstava i nekih tijela državne uprave tijekom 1950. u sklopu procesa koji je označio formalni kraj centralizma i početak preustrojavanja državne privrede u duhu radničkoga samoupravljanja. Vidi: ARČABIĆ, „Posljedice sovjetske ekonomske blokade“, 698-700.

Tablica 2. Realizacija plana stanogradnje u naseljima za poduzeća u resoru MTI FNRJ u Zagrebu do kraja 1949. godine

Poduzeće / vrsta objekta	Plan za 1949. godinu						Broj objekata	Ostvareno prema planu za 1949. (%)
	količina (K)	površina (P)	ostvareno (K/P)	neostvareno (K/P)	započeto (K/P)	nezapočeto (K/P)		
Prvomajska								
obiteljski stanovi	154	12.286 m ²	18 1200 m ²	136 11.086 m ²	124 10.840 m ²	12 246 m ²	10	11,69 (K) 9,77 (P)
kreveti za samce	382	5103 m ²	150 1400 m ²	232 3703 m ²	-	232 3703 m ²	4	39,27 (K) 27,43 (P)
TPK								
obiteljski stanovi	123	8035 m ²	35 2275 m ²	88 5760 m ²	88 5760 m ²	-	11	28,46 (K) 28,31 (P)
kreveti za samce	120	915 m ²	-	120 915 m ²	-	120 915 m ²	3	0
kreveti u nastam- bama za samce	200	1200 m ²	200 1200 m ²	-	-	-	2	100
Jedinstvo								
obiteljski stanovi	128	8566 m ²	32 2240 m ²	96 6326 m ²	54 3600 m ²	42 2726 m ²	11	25 (K) 26,15 (P)
kreveti za samce	119	1928 m ²	-	119 1928 m ²	119 1668 m ²	-	1	0
Rade Končar								
obiteljski stanovi u Jadranskoj	66	7440 m ²	66 7440 m ²	-	-	-	5	100
kreveti za samce u Jadranskoj	50	2200 m ²	50 2200 m ²	-	-	-	1	100
obiteljski stanovi u Baštijanovoj	360	23.000 m ²	-	360 23.000 m ²	390 34.036 m ²	-	18	0
kreveti za samce u Baštijanovoj	200	3200 m ²	-	200 3200 m ²	200 3200 m ²	-	1	0

Naselje za poduzeća Prvomajska i TPK

Uz dovršetak jednokatnih stambenih zgrada smještenih uz sjevernu stranu Turopoljske ulice i uz Kutinsku ulicu, 1949. godine u jezgri planiranoga naselja na Volovčici počela je gradnja četiriju dvokatnica s trosobnim stanovima.¹⁴⁰ Riječ je bila o početku izvedbe stambenoga bloka koji se trebao sastojati od 15 paralelno pozicioniranih zgrada raspoređenih u tri niza.¹⁴¹ Gradnja se odvijala etapno, uz produživanje rokova za dovršetak objekata. Prve dvije dvokatnice za *Prvomajsku* građene su tijekom 1950. i 1951., a dvije dvokatnice namijenjene *Prvomajskoj* i TPK-u tijekom 1951. i 1952. godine.¹⁴² Četiri stambene zgrade dovršene su i useljene prije formalno obavljenih tehničkih pregleda u lipnju 1953.¹⁴³ Od sredine 1952. do sredine 1953. u jezgri naselja izgrađeno je još pet zgrada. Dvije dvokatnice i dvije trokatnice podignute su za *Prvomajsku*, koja je „prema višem nalogu” preuzela i dovršetak dvokatne zgrade čiju je gradnju započeo TPK 1949. godine.¹⁴⁴ Četiri mjeseca po formalnom okončanju produžene petoljetke, u travnju 1953. izdana je dozvola za gradnju posljednje trokatne stambene zgrade u naselju, namijenjene zaposlenicima poduzeća *Prvomajska*, TPK i *Ghetaldus*.¹⁴⁵ Realizacijom toga objekta dovršena je gradnja dijela naselja na Volovčici prema smjernicama regulacijskoga plana izrađenog u Urbanističkom institutu NRH 1949. godine. U izvedbi je naselje reducirano na deset stambenih zgrada (sedam dvokatnih i tri trokatne) u jezgri (danas Prilaz sv. Josipa Radnika, k. br. 1-12, 14 i 16, te Kriška ulica, parni k. br. u nizu 22-32) te deset jednokatnih zgrada smještenih uz sjevernu stranu Turopoljske ulice i uz Kutinsku ulicu, a ostali sadržaji predviđeni regulacijskim planom nisu realizirani. To se odnosi na objekte društvenoga standarda, ali i na stambene zgrade izvan jezgre naselja.¹⁴⁶ Ni sama jezgra nije ostvarena

¹⁴⁰ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3276/1, građevinska dozvola, 19. 10. 1950. Dozvola se odnosila na gradnju šest objekata koji su u dokumentaciji označeni s N2, N3, N7, N8, N11 i N12. Gradnja zgrada N2, N3, N8 i N12 počela je 1949. godine.

¹⁴¹ Usp. SR-AJ-40-PS, kut. 57, „Zagreb / Skica regul. osnove istočnog dijela / Stambeno naselje tvor. Prvomajske”, 14. 5. 1949. Vidi opis planiranoga naselja u prethodnom poglavlju rada.

¹⁴² HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3276/1, „Četiri dvokatne stam. zgrade u Turopoljskoj N-2, N-3, N-8 i N-12”, bez oznake datuma (1953.?).

¹⁴³ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3276/1, izvještaj komisije za tehnički pregled objekata, 3. 6. 1953. Uporabne dozvole za zgrade izdane su 20. studenog 1957.

¹⁴⁴ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3276/1, „Naslovni spisak građevinskih objekata 1952 godine na teritoriju NRH”, 25. 7. 1952.; dopis poduzeća *Prvomajska* Povjereništvu za komunalne poslove NOGZ-a, 18. 8. 1952.; dopis poduzeća *Prvomajska* Odjelu za građevinarstvo i komunalne poslove NOGZ-a, 30. 3. 1953. Gradnja dvokatnica N7 i N11 bila je odobrena dozvolom od 19. listopada 1950., koja je obnovljena 29. prosinca 1952. Uporabna dozvola za zgrade izdana je 15. srpnja 1953. Tehnički prijam dvokatnice N13 obavljen je nakon 30. ožujka 1953., a trokatnica N4 i N9 dana 8. lipnja 1953.

¹⁴⁵ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 3276/1, građevinska dozvola za trokatnicu oznake N14, 30. 4. 1953.

¹⁴⁶ Usp. SR-AJ-40-PS, kut. 57, „Zagreb / Skica regul. osnove istočnog dijela / Stambeno naselje tvor. Prvomajske”, 14. 5. 1949. Vidi opis planiranoga naselja u prethodnom poglavlju rada.

prema izvornim urbanističkim zamislima, nego je prostorno smanjena. Iako je početak gradnje naselja korespondirao s izvornim planom, produživanje rokova i višegodišnje stanke između pojedinih etapa gradnje zgrada potvrđuju da izvedbena dinamika nije slijedila planiranu.¹⁴⁷ Na kraju su u naselju izgrađeni samo objekti čiji je dovršetak izvorno bio planiran u 1949. godini, a objekti predviđeni za gradnju tijekom 1950. i 1951. nisu realizirani.¹⁴⁸

Naselje za poduzeće Jedinstvo

Tijek izdavanja i poništavanja radnih naloga Ministarstva građevina NRH poduzeću *Udarnik* upućuje na zaključak da su građevinski radovi u naselju za tvornicu *Jedinstvo* počeli 1948., uz višekratne izmjene sadržaja i ukupne površine stambenih objekata čija je izvedba planirana do kraja 1949.¹⁴⁹ U jezgri budućega naselja prvo su izgrađena dva niza s ukupno osam jednokatnih stambenih zgrada (danas Grintavečka ulica, parni k. br. u nizu 2-8, te Ulica kerestinečkih žrtava, neparni k. br. u nizu 51-57), uz koje su naknadno dograđene drvarnice i praonice rublja.¹⁵⁰ Tijekom 1949. počela je gradnja triju stambenih dvokatnica smještenih sjeverno od jednokatnica (danas Ulica kerestinečkih žrtava, parni k. br. u nizu 42-48, te Brazilska ulica, neparni k. br. u nizu 1-3).¹⁵¹ Zbog katkad proturječnih podataka u izvorima ne može se precizno utvrditi kad su zgrade dovršene i useljene. Izgledno je da su jednokatnice dovršene krajem 1949., a dvije od tri dvokatnice krajem 1951.¹⁵² Za završetak treće dvokatnice nedostajalo je sredstava, pa je gradnja nastavljena u ljeto 1952.¹⁵³ Zgrade su useljene nakon spajanja na djelomično izgrađenu vodovodnu mrežu u naselju, no odvodnja se isprva oslanjala na provizorno rješenje.¹⁵⁴ Zbog građevinskih standarda i javnozdravstvenoga rizika, uporabne

¹⁴⁷ Vidi: SR-AJ-40-PS, kut. 57, „Zagreb / Skica regul. osnove / istočnog dijela / Stambeno naselje / Tvor. Prvomajske i Tvornice parnih kotlova / Zagreb – Žitnjak”, 14. 5. 1949. (dopuna tijekom ljeta ili u ranu jesen 1949.).

¹⁴⁸ *Isto.*

¹⁴⁹ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2557/1, radni zadaci poduzeću *Udarnik* izdani od veljače do listopada 1949.

¹⁵⁰ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2558/1, naknadno izdane građevinske dozvole za jednokatnice tipa S-331 i S-333, 20. 3. 1952.; HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2557/1, naknadno izdane građevinske dozvole za drvarnice i praonice rublja, 20. 3. 1952. Vidi i: *Jedinstvo 1946 – 1956.*, 59.

¹⁵¹ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2559/1, naknadno izdana građevinska dozvola za dvije dvokatnice, 17. 3. 1952.; građevinska dozvola za dvokatnicu, 12. 8. 1952.

¹⁵² HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2558/1, naknadno izdane građevinske dozvole za jednokatnice tipa S-331 i S-333, 20. 3. 1952.; HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2559/1, naknadno izdana građevinska dozvola za dvije dvokatnice, 17. 3. 1952.

¹⁵³ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2559/1, molba poduzeća *Jedinstvo* Odjelu za građevinarstvo i komunalne poslove NOGZ-a za izdavanje građevinske dozvole za dvokatnicu, 26. 7. 1952.

¹⁵⁴ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2555, dopis Sanitarne inspekcije Ministarstva narodnog zdravlja NRH poduzeću *Jedinstvo*, 28. 3. 1949.; HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 1689/9, građevinska dozvola za postrojenje opskrbe vodom, 19. 3. 1952.; HR-DAZG-1122-ZGD, sign.

dozvole za stambene objekte mogle su biti izdane tek po završetku gradnje kanalizacijskoga sustava u naselju krajem 1951., odnosno nakon obavljenoga tehničkog pregleda u rujnu 1952.¹⁵⁵ Od 1949. internat u naselju građen je po izvornom projektu, a preinake su nastupile 1951. smještajem hotela za samce u zajednički sklop s internatom (danas nepostojeći objekti). Dovršetak sklopa bio je predviđen društvenim planom osnovne investicijske izgradnje za 1952. godinu.¹⁵⁶ Posljednja etapa gradnje naselja u skladu s regulacijskim planom Urbanističkoga instituta NRH iz lipnja 1949. realizirana je sredinom 50-ih godina.¹⁵⁷ U rujnu 1955. *Jedinstvu* je odobren investicijski program za gradnju društvenoga doma, objekta s četiri lokala i kuglane.¹⁵⁸ Dvorana koja je trebala služiti za predavanja, sastanke, kinoprojekcije i koncerte te objekt s trgovačkim i uslužnim radnjama (danas objekti u sklopu tržnice u Gajnicama) izvedeni su krajem 1956., a u ljeto te godine odobreno je financiranje gradnje kuglane (danas objekt na adresi Gajnice 36).¹⁵⁹ Na kraju, realizirana je jezgra planiranoga naselja s 11 zgrada obiteljskih stanova te sklopom internata i samačkoga hotela. Bio je to manji dio od ukupnoga broja stambenih jedinica predviđenih regulacijskim planom iz 1949. godine.¹⁶⁰ Najveća odstupanja od plana zamjetna su u realizaciji i rasporedu objekata javne namjene. Izostanak gradnje restorana i zgrada za samce djelomično je nadomješten sadržajima unutar sklopa internata i samačkoga hotela, a višenamjenski objekt društvenoga doma trebao je poslužiti kao nadomjestak domu kulture. Usporedbom planirane i ostvarene dinamike gradnje zaključuje se da je većina objekata čiji je dovršetak izvorno bio predviđen 1949. realizirana do kraja produžene petoljetke, a objekti predviđeni za gradnju od 1950. do kraja 1952. uglavnom nisu bili odobreni niti izvedeni.

2559/1, molba poduzeća *Jedinstvo* Odjelu za građevinarstvo i komunalne poslove NOGZ-a za tehnički pregled izvedenih objekata u naselju, 14. 5. 1952.

¹⁵⁵ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2559/1, rješenje Odjela za građevinarstvo i komunalne poslove NOGZ-a o imenovanju komisije za tehnički pregled izvedenih objekata u naselju, 30. 8. 1952.

¹⁵⁶ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2559/1, naknadno izdana građevinska dozvola za gradnju dvokatne samačke stambene zgrade / internata, 18. 3. 1952.

¹⁵⁷ Usp. SR-AJ-40-PS, kut. 58, „Jankomir / Tvornica ‘Jedinstvo’ / Stanbeno naselje”, 27. 6. 1949.

¹⁵⁸ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2555, odobrenje Savjeta za privredu Narodnog odbora kotara Zagreba za investicijski program, 20. 9. 1955. Projekt društvenoga doma s lokalima i kuglanom izradio je 1955. tim arhitekata projektznoga zavoda *Plan* na čelu s Milanom Tomičićem. Arhitektonski projektzni zavod *Plan* utemeljen je 1951. nakon razdvajanja jedinstvenoga APZ-a na dva poduzeća.

¹⁵⁹ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 2555, zahtjev Građevinskog inspektorata Sekretarijata za građevinarstvo i urbanizam NOGZ-a nadležnom odjelu Općine Susedgrad za imenovanje komisije za tehnički pregled izvedenih radova, 4. 4. 1957.

¹⁶⁰ Usp. SR-AJ-40-PS, kut. 58, „Jankomir / Tvornica ‘Jedinstvo’ / Stanbeno naselje”, 27. 6. 1949. Vidi i: ARČABIĆ, *Vrijeme giganata*, 85.

Naselje za poduzeće Rade Končar

Tijekom prve polovine 50-ih godina izgrađeni su nizovi zgrada koji čine jezgru današnjega naselja Voltino. Riječ je o trima dvokatnicama s trosobnim stanovima i četirima trokatnicama s jednoipolsobnim stanovima, smještenim južno od dvokatnica te položenim okomito od njih (danas Voltino, k. br. 1, 3, 5-16).¹⁶¹ Premda su građevinski radovi na nekim objektima potrajali do prve polovine 1953., većina zgrada u bloku izgledno je bila useljena između 1950. i 1952. godine.¹⁶² Veći komfor stanovanja nudile su tri trokatnice u sjevernom dijelu naselja, čiji su prostraniji dvosobni stanovi s balkonom bili namijenjeni obiteljima s više članova (danas Voltino, parni k. br. u nizu 18-28).¹⁶³ Trokatnice su bile ucrtane u situacijskom nacrtu izrađenom početkom rujna 1949., uz naknadnu izmjenu visine jedne zgrade, koja je izvorno bila predviđena kao četverokatnica.¹⁶⁴ Gradnja je počela potkraj 1952., a zgrade su dovršene tijekom 1954. godine.¹⁶⁵ Ujesen 1952. dovršena je stambena zgrada za samce, čija je gradnja počela u svibnju 1949., uz višemjesečne prekide i zastoje zbog pomanjkanja investicijskih sredstava i pravne likvidacije izvođača radova.¹⁶⁶ Peterokatna građevina (danas Voltino, k. br. 2 i 4) postala je središnjim objektom u naselju zbog visine i brojnih javnih sadržaja smještenih u prizemlju i na polukatu.¹⁶⁷ Godine 1949. južno od planiranoga naselja dovršen je sklop internata Industrijske škole *Nikola Tesla*, čija je gradnja počela 1947.¹⁶⁸ Internat podignut južno od Baštijanove ulice sastojao se od tri dvokatna paviljona povezana komunikacijskim traktom u razini prizemlja te od zgrade kuhinje i blagovaonice sa skladištem hrane u suterenu (danas sklop srednje škole i ve-

¹⁶¹ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 209/6, „Stambeno naselje Tvor. ‘Rade Končar’. Položajni nacrt”, 3. 9. 1949. Na nacrtu vidi objekte označene sa A i B.

¹⁶² Vidi građevinsku dokumentaciju u: HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 209/3 i 209/6. Usp. BOSANAC et al., 1946 – 1956. *Rade Končar*, 131.

¹⁶³ Riječ je o zgradama sa 16 dvosobnih stanova i 8 garsonijera. Autor tipskoga projekta (1157-II-3) je Ivo Bartolić, na nacrtima su potpisani suradnici Ljerka Brozović i V. Marušić, a položajni nacrt zgrada prema predlošku APZ-a iz rujna izradio je Ivo Ožegović. Vidi građevinsku dokumentaciju u: HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 210.

¹⁶⁴ Usp. SR-AJ-6-SMG, kut. 88, „Stambeno naselje / Tvor. ‘Rade Končar’ / Položajni nacrt”, 3. 9. 1949.

¹⁶⁵ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 210, Građevinska dozvola za objekt S11, 8. 11. 1952.; građevinske dozvole za objekte S8 i S9, 8. 12. 1952.; Rješenje komisije za tehnički pregled izvedenih zgrada S-8, S-9 i S-11, 1. 10. 1954.

¹⁶⁶ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 209/9, Izvještaj komisije za tehnički pregled stambene peterokatnice, 22. 8. 1953., 1.

¹⁶⁷ Zadatak projektiranja zgrade dodijeljen je APZ-u, a autor izvedenog projekta je arhitekt Božidar Tušek. Vidi: TUŠEK, „Zgrada za samce”, 55; BOSANAC et al., 1946 – 1956. *Rade Končar*, 131.

¹⁶⁸ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 203, molba poduzeća *Rade Končar* Građevnom odjelu GNOZ-a za izdavanje građevinske dozvole za internat, 5. 11. 1947. Vidi: BOSANAC et al., 1946 – 1956. *Rade Končar*, 113.

leučilišta na adresi Konavoska ulica 2).¹⁶⁹ Objekt je trebao osigurati opskrbu, stanovanje i prehranu te prostorije za učenje i društveni život za 360 polaznika škole. Potkraj 1951. Industrijska škola *Nikola Tesla*, koja je prethodno spojena sa Školom učenika u privredi *Rade Končar*, preseljena je u prilagođeni prostor internata.¹⁷⁰ To se dogodilo jer nije realizirana izgradnja nove školske zgrade i radionica za praktičnu nastavu, koje su po projektu ZGPZ-a iz 1947. trebale biti smještene istočno od sklopa internata.¹⁷¹ Godine 1953. jugoistočno od internata izgrađen je dom kulture, a 1954. dovršena je mreža cestovnih prometnica u naselju.¹⁷² Kao i u dva prethodno analizirana primjera, uz Baštijanovu ulicu realizirana je jezgra naselja planiranog 1949. godine.¹⁷³ Sastojala se od deset zgrada obiteljskih stanova i zgrade za samce, dok su jugoistočno od jezgre podignuti sklop internata i dom kulture. Premda do sredine 50-ih godina nisu izgrađeni svi planirani javni (jaslice, dječji vrtić, osnovna škola, menza) ni stambeni objekti, prvenstveno zgrade zapadno od potoka Kustošaka, naselje za poduzeće *Rade Končar* realizirano je sadržajno cjelovitije od naselja *Prvomajske* i TPK-a odnosno naselja za poduzeće *Jedinstvo*. Dinamika gradnje zaostajala je za planovima, pa su stambeni objekti realizirani godinama kasnije od projekcija iz 1949.¹⁷⁴

U proljeće 1949. manjak radnika u teškoj industriji potrebnih za ispunjavanje planskih zadataka dosegno je 7000, što je potaknulo tijela savezne uprave na djelovanje.¹⁷⁵ Fluktuacija je prepoznata kao jedna od ključnih prepreka industrijskom razvoju i ostvarivanju ciljeva petoljetke, no unatoč pokušajima upravljanja radnom snagom, manjak radnika u teškoj industriji nije bio jednostavno rješiv problem.¹⁷⁶ Uz neredovitu i slabu opskrbu radnika živežnim namirnicama te probleme povezane s radnom disciplinom, koji su znatnim dijelom bili uvjetovani dovođenjem nekvalificirane radne snage sa sela za rad u industriji, nedostatak smještaja za zaposlenike bio je ključni uzrok odljeva kvalificiranih radnika iz poduzeća u rudarstvu, šumarstvu i

¹⁶⁹ Zadatak projektiranja zgrade dodijeljen je ZGPZ-u, a autor izvedenoga projekta je arhitekt Ljudevit Gaj. Vidi: GAJ, „Internat industrijske škole”, 48.

¹⁷⁰ BOSANAC et al., 1946 – 1956. *Rade Končar*, 112.

¹⁷¹ HR-DAZG-1122-ZGD, sign. 203, Situacijski nacrt za sklop škole i internata *Nikole Tesla* u Zagrebu, 22. 5. 1947. Projektant je Branko Vasiljević, a u ime nadležne osobe ZGPZ-a potpisan je voditelj odjela opće arhitekture u ZGPZ-u Kazimir Ostrogović.

¹⁷² BOSANAC et al., 1946 – 1956. *Rade Končar*, 131-132.

¹⁷³ Usp. SR-AJ-6-SMG, kut. 88, „Situacioni plan stambenog naselja ‘Rade Končara’ u Kustošiji”, 15. 4. 1949.; „Stambeno naselje / Tvor. ‘Rade Končar’ / Položajni nacrt”, 3. 9. 1949.

¹⁷⁴ Usp. SR-AJ-6-SMG, kut. 86, „Program izgradnje. Stambeni grad u Baštijanovoj ul.”, 8. 3. 1949., 1-2.

¹⁷⁵ Zapisnik s konferencije Privrednog savjeta Vlade FNRJ po pitanju radne snage 26. 4. 1949., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 2, 81.

¹⁷⁶ „Ekspeze predsjednika Privrednog savjeta i Savezne planske komisije druga Borisa Kidriča”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 27. 12. 1949., 4; Zapisnik sa sjednice Privrednog savjeta Vlade FNRJ 7. 4. 1950., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 3, 214-216; Zapisnik s konferencije Privrednog savjeta Vlade FNRJ po pitanju radne snage za tešku industriju 3. 5. 1949., u: ZEČEVIĆ, LEKIĆ, *Privredna politika Vlade FNRJ*, knj. 2, 96-102.

teškoj industriji.¹⁷⁷ Premda je u referatu Ministarstva rada FNRJ sastavljenom početkom ljeta 1949. odgovornost za fluktuaciju radne snage usmjerena prema poduzećima, a manje prema AOR-ima, paket predloženih mjera, među kojima je naglašeno „forsiranje” izgradnje stambenih objekata za radnike samce i radnike s obiteljima, potvrđuje da je problem bio sistemski.¹⁷⁸

Fluktuaciji radnika u zagrebačkim poduzećima koja su do lipnja 1950. poslovala u resoru MTI FNRJ izravno su doprinosili rezovi investicija u društveni standard, što je bilo zamjetno u usporenoj gradnji triju na kraju nedovršenih stambenih naselja planiranih 1949. godine. Pojave napuštanja posla i zaposlenja tijekom 1949. bile su izražene u poduzećima s tvornicama smještenim u industrijskim zonama na krajnjem istoku i zapadu grada, do kojih nije postojala prometna veza javnim prijevozom, a preko poduzeća organiziran prijevoz radnika bio je nedovoljno učinkovit i funkcionalan.¹⁷⁹ Iste je godine iz TPK-a otišlo 219 radnika, pri čemu je njih više od pola napustilo poduzeće samovoljno, odnosno bez dogovora s upravom, dok je istodobno primljeno 370 novih radnika.¹⁸⁰ Slična situacija bila je u poduzeću *Jedinstvo*, gdje se intenzitet odljeva radnika kontinuirano povećavao od 1947. do 1950. godine.¹⁸¹ Udaljenost tvornice od grada bila je otegotna okolnost za privlačenje i zadržavanje stalnih kvalificiranih radnika u poduzeću. Uprava *Jedinstva* bila je toga svjesna, pa je na kraju izvještaja o poslovanju za 1949. istaknuto: „Za poboljšanje životnog standarda radnog kolektiva, smatramo za potrebno, da se u izgradnju objekata životnog standarda investira više nego što je sada predviđeno. Udaljeni položaj našeg poduzeća od grada iziskuje od radnika veliki gubitak vremena za dolazak i odlazak, a dosta nepovoljne stanbene prilike u gradu Zagrebu poboljšale bi se za naše radnike ubrzanom izgradnjom stambenog naselja.”¹⁸² Navedeno je izravna potvrda doprinosa usporene i necjelovite gradnje planiranoga stambenog naselja fluktuaciji radne snage.

Zaključak

Prva polovina 1949. bila je prijelomna za ostvarivanje planova društvenoga standarda poduzeća MTI FNRJ koja su poslovala u Zagrebu: u Urbanističkom institutu NRH izrađena je planska dokumentacija za tri nova naselja, dovršeni su arhitektonski projekti za dio zgrada i počela je ili se intenzivirala

¹⁷⁷ SR-AJ-40-PS, kut. 63, „Uzroci fluktuacije radne snage i mere za njeno sprečavanje”, 3.

¹⁷⁸ *Isto*, 7, 14.

¹⁷⁹ SR-AJ-16-MTI, kut. 37, „Izveštaj o izvršenom pregledu završnog računa Tvornice Prvomajska, Zagreb”, bez oznake datuma (1950.), 37. Izveštaj se odnosi na 1949. godinu.

¹⁸⁰ SR-AJ-16-MTI, kut. 38, „Izveštaj o izvršenom pregledu završnog računa Tvornice parnih kotlova Zagreb”, 12. 5. 1950., 29-30.

¹⁸¹ SR-AJ-16-MTI, kut. 37, *Jedinstvo*, fluktuacija radnika od 1947. do 1950., 5. 10. 1951. Usp. SR-AJ-16-MTI, kut. 37, „Izveštaj o izvršenom pregledu završnog računa Omladinske tvornice prehranbenih i hemijskih uredjaja, Zagreb Jankomir”, 8. 5. 1950., 25.

¹⁸² SR-AJ-16-MTI, kut. 37, „Izveštaj o poslovanju”, 27. 4. 1950., 3.

gradnja. Na tragu nastojanja da se ubrzaju projektiranje i izgradnja stambenih kapaciteta, u tri nova zagrebačka naselja korištene su varijacije tipskih projekata za stambene zgrade koje je razvio APZ u skladu s normativima Ministarstva građevina FNRJ. Od idejne do izvedbene faze projekti su prošli brojne preinake, što je naočitiije u visini pojedinih zgrada te veličini i dispoziciji prostorija na katovima.¹⁸³

Prema predviđanjima, naselja za zaposlenike poduzeća *Prvomajska* i TPK, *Jedinstvo* te *Rade Končar* trebala su biti dovršena do kraja 1951., odnosno do okončanja provedbe prve jugoslavenske petoljetke. No, posljedice ekonomske blokade FNRJ nakon Rezolucije Informbiroa 1948. destabilizirale su jugoslavensku privredu i ugrožavale temeljne ciljeve Petogodišnjega plana. Stoga je, gotovo istodobno s izradom urbanističkih projekata za nova radnička naselja u Zagrebu, Privredni savjet Vlade FNRJ donio niz preporuka koje su rezultirale političkim odlukama o smanjivanju državnih investicija u društveni standard. „Rezanje” iznosa namijenjenih podizanju stambenih i javnih zgrada, „brisanje” pojedinih objekata iz investicijskih planova za tekuću godinu, revizije arhitektonskih projekata s ciljem ušteda te druge administrativne procedure proizašle iz novonastale situacije izravno su utjecali na redukciju sadržaja i promjenu planova dinamike gradnje naselja.

Posljedično, do sredine 50-ih godina izgrađen je dio stambenih zgrada u jezgrama novih naselja prema planovima Urbanističkoga instituta NRH iz 1949., a znatan dio stambenih i javnih sadržaja nije ostvaren. Izvedbena dinamika gradnje bila je sporija od planirane, pa su pojedini objekti građeni godinama, uz višestruke zastoje koji su ponekad trajali mjesecima. Glavni razlozi bili su neodobrena investicijska sredstva te nedostatak građevinskoga materijala i radne snage na gradilištima. To je rezultiralo useljavanjem građevinski nedovršenih stambenih zgrada u naseljima koja nisu bila infrastrukturno zadovoljavajuće opremljena. Uglavnom su realizirani oni objekti koji su izvornim planovima iz 1949. bili predviđeni za gradnju u prvim etapama podizanja naselja. Pritom su dovršavane stambene zgrade s obiteljskim stanicama i zgrade namijenjene stanovanju samaca. Objekti javne namjene realizirani su u manjem opsegu, često objedinjavanjem različitih sadržaja i funkcija unutar istoga objekta ili sklopa, poput internata i samačkoga hotela u naselju *Jedinstva* te internata i industrijske škole u naselju poduzeća *Rade Končar*. Na kraju, naselja su ostala nedovršena zbog primjene novih modela financiranja društvene stanogradnje i promjena prioriteta samih poduzeća.

Tijekom prve polovine 50-ih godina zagrebačka poduzeća teške industrije nastojala su privući kvalitetnije kadrove gradnjom stanova bliže središtu grada. Tako je *Jedinstvo* investiralo u stambenu zgradu nedaleko od križanja Beogradske ulice (danas Ulica grada Vukovara) i Savske ceste s višesobnim

¹⁸³ U međuvremenu su neke zadanosti, poput obveze projektiranja čajnih kuhinja u obiteljskim stanicama, uz pretpostavku konzumacije glavnoga obroka u menzi, postale anakrone i neprimjenjive zbog promjene organizacije rada i životnih navika. Vidi: „Projektanti govore o svojim projektima”, 22-23.

stanovima te „sa svim potrebnim nusprostorijama, prostranim balkonima i liftovima”.¹⁸⁴ Koliko je smještaj tvornice na periferiji grada bio otegotna okolnost svjedoči promjena odluke uprave poduzeća o gradnji nove zgrade u postojećem naselju, jer je „radni kolektiv, iz već spomenutih razloga, odlučio da se ona podigne u Zagrebu”.¹⁸⁵ Sličnom logikom rukovodilo se i poduzeće *Rade Končar*, koje je već krajem 40-ih i početkom 50-ih godina počelo investirati u stanogradnju bliže središtu grada.¹⁸⁶ Disperzija investicija bila je posljedica veće samostalnosti poduzeća u odlučivanju o načinu raspolaganja dijelom prihoda te poticanja individualne stanogradnje, odnosno gradnje obiteljskih kuća uz državne poticaje.¹⁸⁷ Oboje je doprinijelo nedovršenosti naselja u obujmu izvorno planiranom u dokumentima Urbanističkoga instituta NRH iz 1949. godine.

Dinamika gradnje i nedovršeni projekti triju stambenih naselja pratili su trend usporenoga rasta stambenoga fonda u Zagrebu u prvom desetljeću po završetku Drugoga svjetskog rata.¹⁸⁸ Gradnja prosječno manje od 800 novih stanova godišnje nije mogla zadovoljiti veliku potražnju za stambenim prostorom.¹⁸⁹ Takvo stanje vodilo je nužnom zadržavanju provizornih, supstandardno građenih objekata, koji su između dva svjetska rata bili karakteristični za zagrebačka periferijska područja, te održavanju prakse neplanske građevinske aktivnosti i na početku druge polovine XX. stoljeća.¹⁹⁰ Poslijeratne vizije modernoga stanovanja ostvarene su tek u sljedećem desetljeću, kad se stabilizirala vanjskopolitička i ekonomska situacija. Tada se predratnoj generaciji arhitekata i građevinskih inženjera pridružila generacija stasala tijekom 40-ih i u prvoj polovini 50-ih godina, utemeljena su nova građevinska poduzeća, a započela je i šira primjena montažnih elemenata u građevinarstvu, što je doprinijelo ubrzavanju i pojednostavljivanju stanogradnje.

Arhivski i neobjavljeni izvori

HR-DAZG-1122-ZGD: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, Zagreb, zbirka 1122, Zbirka građevinske dokumentacije.

¹⁸⁴ *Jedinstvo 1946 – 1956.*, 60.

¹⁸⁵ *Isto.*

¹⁸⁶ BOSANAC et al., *1946 – 1956. Rade Končar*, 131-132.

¹⁸⁷ „Šta je s izgradnjom obiteljskih kuća. Zagreb je jedino mjesto u našoj republici koje je izvršilo svoj zadatak”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 17. 12. 1951., 2; „U Zagrebu se izgrađuje novi tip radničkih obiteljskih kuća”, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 19. 4. 1952., 4. Poticaje za gradnju obiteljskih kuća u Zagrebu su 1951. koristili zaposlenici *Rade Končara* i *Prvomajske*.

¹⁸⁸ TIMET, *Stambena izgradnja Zagreba*, 189-191.

¹⁸⁹ Godišnji prosjek realizacije novogradnji od 1946. do 1949. iznosio je 585 stanova, a od 1950. do 1954. godine 911 stanova, što je činilo prosjek od 766 stanova u prvom poratnom desetljeću. Vidi: TIMET, „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba”, 276.

¹⁹⁰ ANTOLIĆ, „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba”, 8. Za „divlju gradnju” u Zagrebu vidi izvore i literaturu navedene u: ARČABIĆ, „Modernizacija prostora Trešnjevke”, 49-51, 66.

- SR-AJ: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd:
– fond 6-SMG: Savet za mašingradnju Vlade FNRJ.
– fond 16-MTI: Ministarstvo teške industrije Vlade FNRJ.
– fond 40-PS: Privredni savet Vlade FNRJ.
– fond 41-SPK: Savezna planska komisija.

Objavljeni izvori i tisak

- Arhitektura: časopis Saveza arhitekata Hrvatske* (Zagreb), 1986.
Arhitektura: mjesečnik za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost (Zagreb), 1947-1949.
Borba: organ Komunističke partije Jugoslavije (Zagreb), 1948.
Direktivna regulatorna osnova Zagreba. Zagreb: Zavod za urbanizam NOGZ, 1953.
Kratki prikaz podataka i obrazloženja Direktivne regulatorne osnove grada Zagreba. S. l. [Zagreb], s. a. [1953].
Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947 – 1951 i narodnih republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Crne Gore. Beograd: Savezna planska komisija, 1947.
PETRANOVIĆ, Branko, prir. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juni 1945. – 7. jul 1948.)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995.
Svjetlost: glasilo radnog kolektiva tvornice Rade Končar (Zagreb), 1947-1949.
Urbanizam i arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost (Zagreb), 1950-1952.
Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske (Zagreb), 1947-1952.
ZEČEVIĆ, Miodrag; LEKIĆ, Bogdan, prir. *Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944 – 1953*, knj. 1-3. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995.

Literatura

- ANTOLIĆ, Vlado. „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem”. *Urbanizam i arhitektura* 5 (1951), br. 9-12: 52-63.
ANTOLIĆ, Vlado. „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba”. *Arhitektura* 3 (1949), br. 18-22: 5-30.
ARČABIĆ, Goran. „Modernizacija prostora Trešnjevke”. U: *Trešnjevka – prostor i ljudi*, ur. Kristian Strukić i Goran Arčabić. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2019, 42-82.
ARČABIĆ, Goran. „Posljedice sovjetske ekonomske blokade na izgradnju jugoslavenske teške industrije u prvoj petoljetki: primjeri državnih poduzeća

saveznoga značaja u Narodnoj Republici Hrvatskoj (1947. – 1952.)”. *Časopis za suvremenu povijest* 54 (2022), br. 3: 689-722.

ARČABIĆ, Goran. *Vrijeme giganata. Planska industrijalizacija i naslijeđe 1947. – 1952.* Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2018.

BARA, Mario. „Modernizacija urbanog života u Hrvatskoj kroz prizmu stambenih i komunalnih politika u razdoblju socijalizma”. *Časopis za suvremenu povijest* 52 (2020), br. 1: 9-33.

BENCETIĆ, Lidija. „Stambena izgradnja u Zagrebu od 1945. do 1960-ih”. U: *Moderno lice grada: o urbanizaciji i izgradnji komunalne infrastrukture na području Hrvatske u 19. i 20. stoljeću*, ur. Lidija Bencetić i Marino Manin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019, 193-219.

BJAŽIĆ KLARIN, Tamara. „Constructing the world of equal opportunities: The case of architect Vladimir Antolić”. *Journal of Modern European History* 18 (2020), br. 4: 474-493.

BLAU, Eve; RUPNIK, Ivan. *Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice.* Barcelona; New York: Actar, 2007.

BOBOVEC, Borka; KORLAET, Luka; VIRAG, Nino. „Arhitekt Ivo Bartolić: Prolegomena opusu”. *Prostor* 23 (2015), br. 1 (49): 160-173.

BOSANAC, Tomo; PLAVEC, Viktor; KUNDIĆ, Vojno; ŠKRGATIĆ, Dragutin; VALENTIĆ, Stjepan, ur. *1946 – 1956. Rade Končar.* Zagreb, 1956.

ČAKŠIRAN, Vlatko. „Povijesni kontekst stanogradnje grada Siska 1945. – 1965.” U: *Arhitekt Ivo Bartolić: modernistička arhitektura Siska*, ur. Sven Sorić. Sisak: Gradski muzej Sisak, 2016, 37-88.

ČALDAROVIĆ, Ognjen. „Planirana industrijalizacija i urbanizacija”. *Kulturni radnik* 39 (1988), br. 6: 126-148.

DOBRIVOJEVIĆ, Ivana. „Industrijalizacija kao imperativ: Ekonomska politika Partije 1945. – 1955.” U: *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević. Pula; Zagreb: Srednja Europa; Sveučilište Jurja Dobrile; Sa(n)jam knjige u Istri, 2013, 17-45.

DOBRIVOJEVIĆ, Ivana. *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945 – 1955.* Beograd: Institut za suvremenu istoriju, 2013.

DOBRIVOJEVIĆ, Ivana. „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955”. *Istorija 20. veka* 30 (2012), br. 2: 115-130.

DOBRIVOJEVIĆ, Ivana. „Život u socijalizmu: Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945-1955”. *Istorija 20. veka* 27 (2009), br. 1: 73-86.

DOJČINOVIĆ, Slobodanka. *Generalna direkcija savezne metalne industrije Ministarstva teške industrije FNRJ 1947 – 1950. Sumarno-analitički inventar fonda AJ-140.* Beograd: Arhiv Jugoslavije, s. a.

DOMLJAN, Žarko. „Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj”. *Život umjetnosti* 4 (1969), br. 10: 3-45.

DUDA, Igor. „Camaraderie at the Table: Community Catering in the Time of the Yugoslav First Five-Year Plan”. U: *Brotherhood and Unity at the Kitchen Table: Food in Socialist Yugoslavia*, ur. Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović i Radina Vučetić. Zagreb: Srednja Europa, 2019, 53-69.

FRANKOVIĆ, Eugen. „Urbanističko planiranje Zagreba od 1945. do 1985.” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 5 (1985), br. 9: 85-87.

GAJ, Ljudevit. „Internat industrijske škole ‘Nikola Tesla’ u Zagrebu”. *Urbanizam – arhitektura* 4 (1950), br. 1-2: 48-50.

Glavna direkcija savezne elektroindustrije 1946 – 1950. *Sumarno-analitički inventar fonda AJ-134*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, s. a.

IVANKOVIĆ, Vedran. „Moskovski boulevard – Ulica grada Vukovara u Zagrebu 1945.-1956. godine: Arhitektura i urbanizam na razmeđu Istoka i Zapada”. *Prostor* 14 (2006), br. 2 (32): 179-195.

IVANKOVIĆ, Vedran; OBAD ŠĆITAROCI, Mladen. „Planiranje i izgradnja Zagreba 1945.-1952.” *Prostor* 19 (2011), br. 2 (42): 362-375.

Jedinstvo 1946 – 1956. S. I. [Zagreb], s. a. [1956].

JURIĆ, Zlatko; BENCETIĆ, Lidija. „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba iz 1949.: sadržaj, kontekst vremena, nastanka i urbanističke prakse”. *Časopis za suvremenu povijest* 54 (2022), br. 3: 723-760.

KRIŽIĆ ROBAN, Sandra. „Obilježja modernosti na području arhitekture, urbanizma i unutrašnjeg uređenja nakon Drugog svjetskog rata”. U: *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950. – 1974.*, ur. Ljiljana Kolečnik. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti, 2012, 55-125.

LAMPE, JOHN. *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

MAROEVIĆ, Ivo. „Hrvatska arhitektura pedesetih: Kontinuitet Moderne u okruženju socijalizma”. *Život umjetnosti* 38 (2004), br. 1 (71-72): 141-145.

MLINAR, Ivan. „Urbanistička obilježja zagrebačkih stambenih naselja izgrađenih od 1918. do 1963. godine”. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2007.

MRDULJAŠ, Maroje; KULIĆ, Vladimir, ur. *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism*. Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata, 2012.

PREMUŽIĆ, Mirko. „Petnaestogodišnjica Urbanističkog instituta NRH”. *Čovjek i prostor* 9 (1962), br. 108-109: 1-2, 7.

„Projektanti govore o svojim projektima: Bartolić – Ostrogović – Potočnjak”. *Arhitektura* 6 (1952), br. 1: 21-24.

RADELIĆ, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga; Hrvatski institut za povijest, 2006.

RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja. *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*. Zagreb: Horetzky, 2002.

RUSINOW, Dennison. *The Yugoslav experiment 1948 – 1974*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1978.

SALAJ, Matija, ur. *Urbanistički institut SR Hrvatske 1947 – 1987*. Zagreb: Urbanistički institut SR Hrvatske, ²1988.

„Stambene zgrade tvornice ‘Rade Končar’ u Zagrebu”. *Arhitektura* 6 (1952), br. 4: 30-31.

TIMET, Tomislav. „Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba”. U: *Iz starog i novog Zagreba III*, ur. Franjo Buntak, Lelja Dobronić, Vera Lukatela i Vladimir Tkalčić. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1963, 271-280.

TIMET, Tomislav. *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine: ekonomsko-historijska analiza*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.

TUŠEK, Božidar. „Zgrada za samce tvornice ‘Rade Končar’ u Zagrebu”. *Urbanizam – arhitektura* 4 (1950), br. 5-6: 55.

VENTURINI, Darko. *Arhitektonski projektni zavod – APZ. Prilog poslijeratnoj hrvatskoj arhitekturi*. Zagreb: APZ, 1982.

Enciklopedijski članci

„Standard, životni”. U: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. 7. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1964, 169.

SUMMARY

**Between the Urban Vision and the Revision of the Five-Year Plan:
Planning and Construction of Settlements in Zagreb for Employees
of State-Owned Enterprises of Heavy Industry (1949 – 1956)**

The consequences of the economic blockade and the new political and security situation after the Cominform resolution of June 1948 had threatened the goals and dynamics of implementation of the first Yugoslav Five-Year Plan. Therefore, in 1949, state investments in the economy and housing were reduced as part of a broader revision process of the Five-Year Plan. In part, savings were made achieved by the cancellation of reduction of funds and resources previously intended for the construction of housing estates for employees of state-owned enterprises. In Croatian historiography, there are no comprehensive studies on this topic.

This paper advances the hypothesis that the economic blockade of the FPRY and the political decisions of the Yugoslav leadership to reduce funds and resources previously intended improvement of the standard of living had a decisive influence on the realization of three settlements in Zagreb. In 1949 the Urban Planning Institute of Croatia drew up the plans for three new workers' neighborhoods for employees of companies in the Federal Ministry of Heavy Industry and planned for completion of the construction by the end of the Five-Year Plan (1951).

However, the "cutting" of amounts intended for the construction of residential and public buildings, the "deletion" of certain buildings from the investment plans, revisions of architectural projects with the aim of savings, and other administrative procedures resulting from the federal administration decisions had a direct impact on the reduction of the contents in the settlement and the change of construction dynamics. The dynamics slowed down significantly. In the mid-1950s, only some of the residential buildings in the cores of the new settlements were built according to the original plans of 1949, while a significant part of the residential and public facilities still needed to be accomplished. Ultimately, the settlements were only partially constructed according to the original planning documentation and remained unfinished. The paper also tries to confirm that the reduction of investment in the construction of workers' settlements since 1949 contributed to the fluctuation and shortage of qualified workers in heavy industry companies. The post-war visions of modern housing were realized only in the following decade, when the foreign political and economic situation stabilized and the strengthened construction industry began using prefabricated elements in housing construction.

Keywords: Five-year plan; Zagreb; urban planning; residential construction; workers' estates; heavy industry; *Prvomajska*; Steam Boiler Factory; *Jedinstvo*; *Rade Končar*